

Hrvatsko društvo u socijalizmu između fikcije i historiografije

Brcković, Matija

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:209690>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-12**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

MATIJA BRCKOVIĆ

**HRVATSKO DRUŠTVO U SOCIJALIZMU
IZMEĐU FIKCIJE I HISTORIOGRAFIJE**

Diplomski rad

Pula, 2021.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

MATIJA BRCKOVIĆ

**HRVATSKO DRUŠTVO U SOCIJALIZMU
IZMEĐU FIKCIJE I HISTORIOGRAFIJE**

Diplomski rad

JMBAG: 0709996310042

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Predmet: Hrvatska svakodnevnica u socijalizmu

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, veljača 2021.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani MATIJA BRCKOVIĆ, kandidat za magistra povijesti ovime izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli, 15. veljače 2021.

Student

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, MATIJA BRCKOVIĆ dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom HRVATSKO DRUŠTVO U SOCIJALIZMU IZMEĐU FIKCIJE I HISTORIOGRAFIJE koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu diplomskih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 15. veljače 2021.

Potpis

Sadržaj

UVOD	5
1. POLITIKA	7
2. EKONOMIJA	15
3. KULTURA	23
4. KNJIŽEVNOST I TELEVIZIJA KAO POVIJESNI IZVOR	31
4.1. ROMAN KAO POVIJESNI IZVOR	31
4.2. TELEVIZIJSKA SERIJA KAO POVIJESNI IZVOR	35
5. POVIJEST I FIKCIJA: POTROŠAČKA KULTURA	39
6. POVIJEST I FIKCIJA: POPULARNA KULTURA	47
7. POVIJEST I FIKCIJA: KULTURA PUTOVANJA	56
ZAKLJUČAK	65
IZVORI I LITERATURA	67
SAŽETAK	71
ABSTRACT	72

UVOD

Odnos između historiografije i drugih znanosti te medija koji se na nju odnose, u posljednje je vrijeme sve složeniji. Uz uvijek prisutnu pisanu riječ, suvremena tehnologija i digitalizacija omogućile su čovjekovu da uvažavanjem različitih elemenata iz spomenutih područja stvori novi pogled na povijesnu znanost. Premda i danas povijesni romani imaju važnu ulogu u intelektualnom životu čovjeka njihova je popularnost zasigurno opala. Sve prisutnija ekranizacija kako fiktivnih tako i istinitih događaja dobiva na vrijednosti. Stoga ne čudi činjenica da se u svijetu snima sve više televizijskih serija raznih tematika čija neposrednost odgovara potrebama modernog homo sapiensa.

Kako se snimanja televizijskih serija i pisanje romana vrlo često oslanjaju na stvarne događaje, oni osim redovite publike počinju privlačiti pažnju brojnih intelektualaca i znanstvenika. Razlog možemo tražiti u tome što televizija i književno djelo predstavljaju određenu ozbiljnost u interpretaciji i informiranju stoga gledatelji i čitatelji njihovo prikazivanje i pripovijedanje mogu shvaćati doslovnim.

Prilagodba uvjetima snimanja i manevriranje činjenicama prilikom pisanja zbog zanimljivosti teksta mogu predstavljati zamku za njihovu publiku. Na taj se način iskrivljavaju znanstveni dokazi i remeti povijesna utemeljenost. To može uzrokovati širenje dezinformacija koje se nerijetko ukorijene među masama i njih je zatim vrlo teško istrijebiti. Iz tih je razloga znanost sklona analizi kako televizijskog tako i književnog opusa vezanih uz historiografiju.

Unatoč brojnim zamkama koje sa sobom donose televizijske serije i romani, one nam mogu kreativnim i suptilnim pristupom objasniti razna povijesna događanja. Upravo je to cilj ovog diplomskog rada. Kroz romane *Ne dao bog većeg zla* i *Povijest pornografije* hrvatskog književnika Gorana Tribusona doznajemo brojne pojedinosti vezane uz hrvatsko društvo u socijalizmu. Kako bi rad bio potpuniji kao izvori su korištene i dvije televizijske serije. Prva je ekransko ostvarenje spomenutog romana *Ne dao bog većeg zla* i nju je režirala, poznata hrvatska redateljica Snježana Tribuson, književnikova sestra. Druga televizijska serija, *Crno-bijeli svijet*, redatelja Gorana Kulenovića i koautora Igora Mirkovića, bitno je aktualnija. I danas se pomno iščekuje

na malim ekranima jer gledateljstvo tek treba vidjeti brojne epizode četvrte, posljednje sezone koja se svakog ponedjeljka prikazuje na Hrvatskoj radio-televiziji.

Kroz čitavi se diplomski rad nastoji objasniti odnos između historiografije i povijesne fikcije. Riječ je o knjigama i serijama koje se tematski bave razvojem hrvatskog socijalizma i ulogom pojedinca u društvu. Svi izvor posjeduju iscrpne podatke koji nam omogućuju da znanstvenu literaturu nadopunimo ovim fiktivnim materijalima. Zbog toga su odabrane upravo te dvije knjige i televizijske serije.

Kako je već i spomenuto, cilj rada nije ukazati na zamke već prikazati kako kroz brojne dijaloge, ozbiljne i humoristične te svakodnevne situacije možemo iščitati što se zaista i dogodilo. Čitajući knjige i gledajući serije, kao povjesničari, provest ćemo detaljnu analizu izvora kako bi se korisne informacije ogolile i tako odmaknule od ukalupljenosti kojoj tekst i televizija robuju. Traženjem tih, nama bitnih informacija, u književnom tekstu te na malim ekranima, nastojat ćemo potkrijepiti činjenice koje nam donosi povijesna znanost.

Izuzev prva tri poglavlja koja kroz politiku, ekonomiju i kulturu kronološki donose kratak presjek hrvatske i jugoslavenske povijesti, sve je usmjereno ka podvrgavanju izvora historiografiji i obrnuto. Ispreplitanjem tih dvaju segmenata steći ćemo nova saznanja u vidu ovakve vrste istraživanja.

Osim glavnih izvora, televizijskih serija i romana, koji čine vitalan dio rada, za istraživanje je korištena mnogobrojna povijesna literatura koja se odnosi na razne sfere kako hrvatskog tako i jugoslavenskog socijalizma. Prilikom pisanja rada korištena je i literatura vezana uz televiziju i književnost kako bismo razumjeli kontekst, genetiku i važnost izvora. Kvaliteti rada pridonijeli su i razni znanstveni članci iz područja povijesti, književnosti i popularne kulture bez kojih ne bi bilo moguće u potpunosti provesti započeto istraživanje.

1. POLITIKA

Kraj Drugog svjetskog rata uzdrmao je europski kontinent i prouzročio brojne promjene koje su nakon njega uslijedile. Razrušena i ratom iscrpljena Europa doživjela je ekonomska i politička iskušenja koja su postala glavnim čimbenicima njezina oporavka. Ratna su događanja uzrokovala promjene nacionalnih granica, kratila i širila teritorije te stvarala novu geopolitičku kartu Europe i određivala sfere utjecaja. Balkanski je poluotok svojim krvavim sukobima, slojevitom etničkom i vjerskom netrpeljivosti te robovanjem uspostavljenome fašizmu, predstavljao jedno od najkrvavijih ratnih poprišta na čitavom europskom tlu.

Sudbina poslijeratne Europe ovisila je o dvjema vodećim svjetskim silama, Sjedinjenim Američkim državama i Sovjetskom Savezu. Zemlje zapadne Europe, ekonomski i gospodarski oskrvnjene, uvelike su se oslanjale na SAD koje su zbog svoje snage diktirale političko ponašanje kako u svijetu, tako i u velikom dijelu Europe.¹ Nasuprot SAD-u nalazio se njezin ratni saveznik SSSR koji je u svojim rukama također imao prevlast u pojedinim dijelovima europskog kontinenta, točnije zemljama istočne i jugoistočne Europe. Neslaganja o političkoj budućnosti pojedinih zemalja zaoštrila su odnose donedavnih partnera i dodatno ugrozila ionako krhku političku ravnotežu, uspostavljenu prestankom ratnih djelovanja. Hladnoratovsko razdoblje, koje je uslijedilo odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata, samo je produbljivalo sukob između dviju vodećih sila koje nisu posustajale u nastojanjima da prošire svoju prevlast koliko god je to moguće.

Svibanj 1945. godine donio je dugo iščekivani mir i učvrstio novonastale europske granice. Globalna pobjeda antifašizma omogućila je da na jugoslavenskom području vlast preuzmu sudionici Narodnooslobodilačke borbe i članovi Komunističke partije Jugoslavije na čelu s Josipom Brozom Titom. Time je u potpunosti stečen legitimitet vlasti koja je na ratnim i poratnim zasjedanjima Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije postavila temelje nove federativne države.

Novonastala je jugoslavenska država dočekala početak Hladnog rata pod velikim utjecajem Sovjetskog Saveza, velikog komunističkog brata s kojim je još u

¹ Dukovski, Darko, *Ozračljena povijest: Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam international d.o.o., Zagreb, 2012., 372.

travnju 1945. potpisala ugovor o zajedničkoj suradnji, uzajamnoj pomoći i prijateljstvu.²

Međutim, Jugoslavija se, iako pokazujući sklonost prema zemljama istočnog lagersa zbog dijeljenja komunističke ideologije, ipak od njih razlikovala. Ponajprije zahvaljujući pobjedama koje je njezina vojska samostalno izvojevala.³ Sovjetski se utjecaj tijekom rata i prilikom njegova završetka nije proširio na buduće jugoslavenske teritorije u toj mjeri kao u ostale komunističke zemlje koje su osjetile čvrstu ruku Staljinova režima. Unatoč neslaganjima u pojedinim pitanjima, međusobna politička tolerancija kao i komunistička ideologija, održavale su odnos dviju zemalja stabilnim.

Sovjetski je Savez u cilju jačanja svog utjecaja zajedno s ostalim komunističkim partijama osnovao Komunistički informacijski biro, poznatiji kao Informburo ili Kominform. Sovjetskom je inicijativom Beograd izabran za sjedište same organizacije.⁴ Tim su činom sovjetske vlasti pokazale da žele ojačati novonastali blok i u njega integrirati najnestašnijeg, Titovu Jugoslaviju.

Iako pedesete godine sa sobom donose kompromisnije, toplije odnose s kapitalističkim Zapadom, poratne godine nudile su nešto drugačiju sliku.⁵ Naime, Jugoslavija je svojom čvrstom politikom zaoštravala sukobe i takvim nastupom iznenadila čak i svoje komunističke istomišljenike, ponajviše sovjetski politički vrh.⁶ Razloge valja tražiti u strahu jugoslavenskih vlasti koje su Zapad i njegove saveznike detektirale kao najveću prijetnju.⁷

Neslaganja SSSR-a i Jugoslavije, čiji početci sežu u puni jek rata, tijekom poratnih godina poprimala su šire razmjere unatoč sličnom mišljenju o suprotnom bloku. Pritisak i optužbe na račun jugoslavenskih vlasti bivale su iz mjeseca u mjesec sve prisutnije, kao i unutarnje pobune u Jugoslaviji koje je zagovarao sam Staljin.⁸

Odbijanje nastanka zajedničke mješovite banke, neprihvatanje sovjetske prevlasti u sigurnosnim službama, otezanja u uspostavi jugoslavensko-bugarske federacije, dovele su sukob na rub rata.⁹ Jugoslavija se umjesto u satelitskog poslušnika, prometnula u najistaknutijeg predstavnika komunizma na jugoistoku

² Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, d.d, Zagreb, 2006., 269.

³ Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest (Povijest, knjiga 21)*, EPH, Zagreb, 2008., 442.

⁴ Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918. -1991.)*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998., 300.

⁵ Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002., 16.

⁶ Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 210.

⁷ Radelić, 273.

⁸ Matković, 303.

⁹ Bilandžić, 292.

Europe zahvaljujući političkoj struji Josipa Broza Tita koje je porazila prosovjetske snage u zemlji i time poslala jasnu poruku Moskvi.

Povlačenje visokih dužnosnika iz Jugoslavije bilo je samo uvod u kulminaciju tad već dubokog sukoba. Titova nestrpljivost i revolucionarnost, neuspješna sovjetizacija zemlje, kao i težnja za političkom neovisnošću dovele su do izbacivanja Jugoslavije iz Informbiroa 1948. godine.¹⁰ Ostale komunističke zemlje slijedile su vodeću silu Istočnog bloka zauzimajući neprijateljski položaj prema nekadašnjem partneru, jedinjoj zemlji koja se uspjela oduprijeti političkom pokoravanju.

Sukob Tita i Staljina bio je pomno praćen diljem svijeta jer se Jugoslavija postupno pretvarala u svojevrsnu tampon zonu između Istoka i Zapada. Povoljan geografski položaj i političko podneblje u kojemu se prelamaju dvije ideologije, Jugoslavija je vješto iskoristila. Ipak, sve to ne bi bilo moguće bez utjecaja i potpore Zapada kojemu je odgovarala samostalna, i kad je u pitanju Sovjetski Savez, rezervirana socijalistička zemlja.¹¹

Unatoč stečenoj političkoj slobodi i uspješnoj obrani od Staljinova hegemonizma, Jugoslavija ulazi u veliku ekonomsku krizu. Snažna veza koju je prije početka sukoba zemlja imala s ostalim komunističkim zemljama odmah je ostavila trag. Svjestan da Jugoslaviju politički ne može poraziti, sovjetski se vrh odlučio za ekonomsku blokadu zemlje koja je uvelike zavisila o svojim socijalističkim partnerima ne bi li ju na taj način oslabio. Blokada svi članica Informbiroa zaustavila je rast industrijske proizvodnje u Jugoslaviji, razotkrila sve mane prve petoljetke, uzrokovala nekontrolirana ulaganja te dovela do investicijskih krahova.¹²

Nakon sukoba s Informbiroom Jugoslavija kreće putem samoupravljanja kako bi još jednom dokazala različitosti koje je Tito zagovarao u odnosu na sovjetski model.¹³ Iscrpljena sankcijama, kojih se Istočni blok rigorozno pridržavao, Jugoslavija je bila primorana potražiti ekonomsku pomoć Zapada. Tito i politički vrh još su nekoliko godina ranije odbili Marshallov plan, dajući time do znanja da neće zauzeti stranu zapadnih sila.¹⁴ Unatoč uspjesima u odupiranju ekspanziji SAD-a, zemlja je morala

¹⁰ Radelić, 271.

¹¹ Isto, 284.

¹² Matković, 306.

¹³ Ramet, Sabrina P., *Tri Jugoslavije: izgradnja države i legitimacije 1918.-2005.*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 243.

¹⁴ Radelić, 281.

učiniti manje ustupke kako bi dobila prijeko potrebnu pomoć. Ona je počela pristizati 1951. godine te je tijekom cijelog desetljeća bila od presudne važnosti za stabilnost Jugoslavije.

Staljinovom smrću 1953. godine i dolaskom Nikite Hruščova na čelno mjesto Sovjetskog Saveza dolazi do normalizacije odnose između dviju komunističkih zemalja.¹⁵ Za to su zaslužni dvogodišnji tajni pregovori u vrijeme kada se Jugoslavija približavala Zapadu.¹⁶ Iako su u objema prijestolnicama potpisane deklaracije kojima je cilj ponovno zbližavanje, jugoslavenski politički vrh i dalje ustraje u svojoj nezavisnoj politici. Tito je s hrabrošću pristupio dijalogu sa SSSR-om. Ohrabren pobjedom nad Staljinom mogao se nadati ravnopravnom odnosu zemalja koji je želio postići. Dolazi do popuštanja u ekonomskoj blokadi te se krhki jugoslavensko-sovjetski odnos počinje oporavljati. Jedan od glavnih razloga zašto su se Sovjeti odlučili pružiti ruku pomirenja svojom nekadašnjem komunističkom savezniku, predstavlja korektan odnos Jugoslavije i Zapada koji bi zemlju mogao povesti ka demokratizaciji društva.¹⁷ Stabilizacija odnosa s istočnim blokom dovest će do smanjenja vojne i ekonomske pomoći zapadnih zemalja te ona krajem pedesetih prestaje stizati.¹⁸

Dobri odnosi sa Sovjetima ponovno su narušeni 1957. godine. Jugoslavensko protivljenje blokovskoj politici kakvu je zagovaralo vodstvo istočnih zemalja, kao i težnja za uključivanjem u njihov lager, pogoršali su tek uspostavljene odnose.¹⁹ Osuda intervencije u Mađarskoj 1956. godine, odbijanje koncepta monolitnog socijalizma, i manevriranje između dva bloka, naljutili su komunističke zemlje koje su oštro usudile Savez komunista Jugoslavije te otkazale tek uspostavljene sporazume.²⁰

Agresivna i nasrtljiva politika Sovjetskog Saveza nije uspjela utjecati na vanjsku politiku Jugoslavije, dapače, bila je jedan od glavnih razloga zašto se zemlja odlučila okrenuti trećem putu, prilici da ojača svoj položaj na geopolitičkoj karti svijeta u vremenu vladavine dviju sila.²¹ Ideja nesvrstanosti zaživjela je u jugoslavenskim krugovima tijekom pedesetih godina. Pojam koji se spominje već 1950. postat će

¹⁵ Goldstein, 469.

¹⁶ Bilandžić, 373.

¹⁷ Matković, 317.

¹⁸ Radelić, 281.

¹⁹ Matković, 323.

²⁰ Isto, 324.

²¹ Petković, Ranko, „Spoljna politika Jugoslavije i njeno mesto u pokretu nesvrstanosti“, *Politička misao*, 4, 1983., 31.

sinonim za antikominternovsku ideju podjele svijeta, kompromis socijalizma i kapitalizma, ukidanje kolonijalizma i rasne segregacije te mirna politička rješenja.²²

Veliku ulogu u osnivanju samog Pokreta nesvrstanih odigrala su Titova putovanja u azijske i afričke zemlje. Potaknute dekolonizacijom, a Jugoslavija stabilnošću, države su počele graditi novi politički pogled na svijet. Ipak, uz Jugoslaviju najvažnije predstavnike i osnivače samog pokreta predstavljali su indijski i egipatski predsjednici, Gamala Abdel Naser i Džavaharlal Nehru.²³ Bandunška konferencija iz 1955. godine, na kojoj ideja nesvrstanosti postaje sve izglednija, doživjela je svoj nastavak samo godinu dana kasnije na Brijunima gdje tri državnika izradom zajedničke strategije udaraju temelj budućem pokretu. Jugoslaviji je pripala čast da u Beogradu 1961. godine ugosti prvu službenu konferenciju Pokreta nesvrstanih.²⁴ Njegovo osnivanje značilo je konačan udar sovjetskim pretenzijama, baš kao i američkom utjecaju.

Nesvrstanost je Jugoslaviji baš kao i ostalim članicama pokreta donijela važnu ulogu na političkoj karti svijeta, zaslužna je za smanjivanje tenzija među blokovima te je postigla brojne trgovinske, gospodarske i ekonomske veze s državama trećega svijeta.²⁵ Osnivanje i sudjelovanje u samom pokretu omogućili su Jugoslaviji da dosegne svoj politički vrhunac s obzirom da se njen položaj samo desetljeće u natrag činio vrlo teškim i gotovo bezizlaznim.

Razlikujući se po mnogim političkim potezima od ostalih komunističkih zemalja, Jugoslavija je u šezdesetima krenula putem liberalizacije i demokratizacije društva. Osim gospodarskih promjena koje su državi bile potrebne zbog obustave pomoći sa zapada, zemlji su bili potrebne i političke.²⁶ Ta inicijativa, predvođena od samoga Tita, već je u začetku naišla na neistomišljenike na čijem se čelu nalazio Aleksandar Ranković, šef tajne službe i zagovornik centralističko-unitarističke struje. Tijekom godina djelovanja u Službi državne sigurnosti njegov je utjecaj jačao, a samim time i prilika za preuzimanje države.²⁷ Zastrašivanjem, nadziranjem članova partije, a prema nekim nagađanjima i samog jugoslavenkog predsjednika, Ranković je uzrokovao

²² Radelić, 283.

²³ Isto, 282.

²⁴ Bilandžić, 382.

²⁵ Isto, 284.

²⁶ Matković, 345.

²⁷ Goldstein, 490.

političku krizu.²⁸ Ona je nakon višegodišnjeg previranja okončana njegovom smjenom i isključivanjem iz partije na Brijunima 1966. godine.

U jeku političkih trzavica i borbi, Jugoslavija je 1963. donijela novi Ustav kojim je samoupravljanje istaknuto kao sustav čija je polazišna točka čovjek, proizvođač i radnik. Donesenim su ustavom društvene institucije stekle određenu autonomiju u odnosu na snažan partijsko-državni nadzor.²⁹ Preimenovanjem dotadašnje FNRJ u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, pretvaranjem teritorijalnih jedinica u društveno-političke zajednice te provedbom hijerarhije među kolektivima i radnim organizacijama, zemlja je krenula u marksističko odumiranje države.³⁰

Šezdesetih su Jugoslaviju osim ustavnih zahvatile brojne društvene i političke promjene. Podržavši reformističku struju koja je zagovarala daljnju demokratizaciju i decentralizaciju, Tito i SKJ pokazuju političku i ideološku fleksibilnost. Ipak, zalaganjem za reformu koja bi se odvila unutar socijalističkog sustava, vlasti su odbacivale svaki pokušaj razvoja pluralističke liberalne demokracije koja je imala brojne zagovornike.³¹

Val liberalizacije, koji su u stopu pratili gospodarski razvoj, infrastrukturna izgradnja i rast turizma, doveo je do poboljšanja odnosa sa Svetom Stolicom, omogućio slobodnija putovanja i veću slobodu medija.³² Zemlja je u humanističkim područjima, zabavi, kulturi i umjetnosti pokazala veće razumijevanje za različitosti i otvoreniju kritiku. Shodno tomu, Jugoslavija se za razliku od prva dva desetljeća tolerantnije odnosila i prema američkim elementima koji su sve češće pronalazili put do jugoslavenske publike.³³

Političke promjene omogućile su razgovor o pitanjima kojima do tada nije bilo mjesta u javnom političkom životu.³⁴ Pogodnije i tolerantnije političko tlo kumovalo je istupu osamnaest znanstvenih i kulturnih ustanova u Hrvatskoj 1967. godine koje su potpisom *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* nastojale izboriti ravnopravnost s ostalim jezicima, osobito sa srpskim koji se nametao kao državni jezik.³⁵ Već iduće godine, potaknute valom nezadovoljstva diljem Europe, i Jugoslaviju

²⁸ Ramet, 2009., 282.

²⁹ Radelić, 367.

³⁰ Matković, 342.

³¹ Goldstein, 497.

³² Isto, 331.

³³ Radelić, 372.

³⁴ Goldstein, 494.

³⁵ Bilandžić, 516.

su zahvatile studentske demonstracije koje su također uzdrmale političku svakodnevicu.

Istupi hrvatskih jezikoslovaca i beogradskih studenata, koji su 1968. potaknuli europskim događanjima stupili u štrajk, narušili su stabilnost koju su ionako ugrožavali sve prisutniji nacionalni osjećaji među republikama.³⁶ Istup hrvatskih komunista tijekom Hrvatskog proljeća 1971. predstavlja vrhunac liberalnih godina. Osudom potpisane Deklaracije o jeziku, suzbijanjem novih studentskih prosvjeda 1971. godine, smjenom hrvatskog političkog vodstva u Karađorđevu 1972. te kadrovskim čistkama u drugim jugoslavenskim republikama naglo je zaustavljena demokratizacija zemlje kako bi Jugoslavija zadržala komunistički kompas.³⁷

Sedamdesete su godine pasivizirale političke struje koje su nastojale izmijeniti državno uređenje. Godine 1974. donesen je i novi Ustav. Njime su republike ojačale suverenitet, baš kao i autonomne pokrajine.³⁸ Svaki od naroda stekao je pravo na samoodređenje i odcjepljenje te oslabio federativnost i ojačao republičko središte.³⁹ Na tragu jačanja samoupravljanja i delegatskog sustava 1976. prihvaćen je Zakon o udruženom radu. Krajem sedamdesetih Jugoslavija je doživljavala svoje zlatno doba. Dobar životni standard, sloboda tiska, izgradnja sveučilišta i prometnica te procvat turizma stvorili su uz mirnu Titovu vladavinu, optimistično ozračje.⁴⁰

Titova je smrt u svibnju 1980. bila samo uvertira u posljednje desetljeće jugoslavenske države. Uz kraj njegove vladavine, koju su mnogi dočekali kao mogućnost slobodnije političke kritike kako samog Broza, tako i njegova režima, državu je zahvaćala velika gospodarska kriza, potaknuta padom proizvodnje i inozemnim dugovima.⁴¹ Nemiri na Kosovu 1981. samo su dodatno produbili političku i ekonomsku krizu koja je već u sedamdesetima imala svoj nagovještaj.⁴²

Sustav kojim je upravljao jedan čovjek ubrzo se našao u velikim neprilikama te je izazivao veliko nezadovoljstvo među republikama.⁴³ Rješavanje međunacionalnih sukoba kako ih je do tada razrješivao Tito, više nisu bile moguće. Osim puta u

³⁶ Radelić, 372.

³⁷ Bilandžić, 629.

³⁸ Matković, 373.

³⁹ Isto, 373.

⁴⁰ Ramet, 2006., 403.

⁴¹ Matković, 377.

⁴² Bilandžić, 696.

⁴³ Goldstein, 617.

konfederalizam ili centralizam, SKJ se suočavao s obnovom, dotad kontroliranog, srpskog nacionalizma.⁴⁴ Želja za revizijom Ustava i pokušaj ukidanja autonomije pokrajina, jaki utjecaj Srpske pravoslavne crkve te dolazak Slobodana Miloševića na čelo srpskih komunista, doveli su republike u konfliktan položaj.⁴⁵

Sve veći utjecaj Saveza komunista Srbije u SKJ i neuspjeli pokušaji republika da se usuglase o političkom ustroju zemlje, navele su Hrvatsku i Sloveniju da promijene svoje dotadašnja stajališta te iskažu zalaganje za višestranačje i konfederalizaciju u Jugoslaviji.⁴⁶ Svaka nada u opstanak federacije otklonjena je na 14. kongresu SKJ 1990. godine.⁴⁷ Miloševićeva nastojanja da Jugoslaviji nametne centralizam s dominacijom Srbije navela su hrvatsku i slovensku delegaciju da napuste kongres i tim činom zapečate raspad SKJ.

Potaknute zbivanjima u Istočnoj Europi, srpskom politikom centralizma i hegemonizma te slabljenjem partijskog aparata republike su održale prve demokratske izbore i uvele višestranačje. Pobjeda nekomunističkih struja u većini republika označila je kraj komunističke vladavine te je ojačala rastući nacionalizam i demokratizaciju.⁴⁸

Jačanje nacionalne svijesti, težnja republika za suverenosti i samostalnošću te za promjenom granica doveli su jugoslavenske narode do rata čiji će sam početak označiti kraj Jugoslavije kao države, a kraj iznjedriti novu geopolitičku kartu jugoistočne Europe.

⁴⁴ Matković, 390.

⁴⁵ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2013., 370.

⁴⁶ Ramet, 2006., 437.

⁴⁷ Goldstein, 620.

⁴⁸ Matković, 1998., 408.

2. EKONOMIJA

Jugoslavija je kraj rata dočekala kao ekonomski iscrpljena i zaostala zemlja. U prvim poratnim godinama primala je američku pomoć preko Ujedinjenih naroda.⁴⁹ Njezina prijeratna gospodarska politika bazirala se uglavnom na poljoprivredi i velikoj količini privatnog vlasništva. Nezavidna situacija u kojoj se zemlja nalazila iziskivala je nužne i efikasne promjene. Agrarnom reformom, kolonizacijom, nacionalizacijom i konfiskacijom imovine prijeratnih bogataša, preuzimanjem tvornica, banaka i trgovina, država je krenula putem gospodarskog oporavka.⁵⁰ Razvlašćivanje koje je počelo još 1945. godine, dovelo je do likvidacije privatnog vlasništva 1948. godine.⁵¹ Gotovo polovicu trgovinskih poslova zemlja je tada obavljala s istočnim lagerom.⁵² Država je prvotno izabrala put etatizma i slijedila sovjetski model privređivanja, ali od njega naposljetku odustaje.⁵³

Ipak, tek postupne deetatizacija, decentralizacija i demokratizacija, omogućavale su zemlji da u potpunosti kontrolira tržište i nadzire ubrzanu industrijalizaciju koja se počela provoditi. Vlasti su u obnovu krenule s nedostatkom tehničke inteligencije i stručnog kadra koji su trebali poslužiti kao osnova puta u plansku privredu i proizvodnju.⁵⁴ Već prvom petoljetkom, donesenom 1947. godine, Jugoslavija je težila gospodarskom i kulturnom napretku, brzom industrijalizaciji i elektrifikaciji, jačanju turizma, razvoju ruralnih područja i rastu broja zaposlenih.

Zajmovi koje je Jugoslavija dobivala od Sovjetskog Saveza nakon sukoba Tita i Staljina 1948. godine prestaju stizati, štoviše, zemlja je suočena s ekonomskom blokadom članica istočnog bloka. Uvoz hrane, raspisivanje narodnog zajma i produžavanje realizacije prve petoljetke, samo su neke od promjena koje je jugoslavenski vrh morao provesti kako država ne bi doživjela ekonomski slom.⁵⁵

Izolirana Jugoslavija primorana je tražiti pomoć od Zapada stoga već 1948. SAD deblokira zlato u vrijednosti 47 milijuna dolara dok Jugoslavija potpisuje trgovinski

⁴⁹ Radelić, 293.

⁵⁰ Matković, 286.

⁵¹ Isto, 286.

⁵² Radelić, 280.

⁵³ Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1989., 39.

⁵⁴ Matković, 286.

⁵⁵ Goldstein, 467.

sporazum sa zemljama zapadne Europe i bankom United States Export-Import Bank.⁵⁶ Početkom pedesetih pristizati će i pomoć u žitu zbog slabe agrarne politike i poljoprivredne proizvodnje u zemlji.

Želeći oblikovati vlastiti socijalistički put te ukazati na neučinkovitost sovjetskog modela, posebice zalaganjem Borisa Kidriča, zemlja teži napuštanju sustava koji podrazumijeva državno upravljanje privredom. Pobune seljaka zbog prisilnih zadruga i kolektivizacije, neefikasnost, nelogičnosti u investicijama i gradnji, kao i pad poljoprivredne proizvodnje, natjerali su zemlju u promjene. Tako 1949. godine država, okrenuta zapadnim kreditima i tržišnoj ekonomiji, počinje ustrajati u predaji tvornica radnicima i osnivanju prvih radničkih savjeta.⁵⁷ Ti koraci poduzeti su potpisivanjem Upute o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privreda krajem prosinca iste godine.⁵⁸ Radničkim se savjetima nastojala poboljšati produktivnost rada i smanjiti moć odlučivanja najvećim državnim tijelima, isprva u većim poduzećima. K tomu su trebali služiti kao zamjena planskoj komisiji koja će biti ukinuta 1951. godine.⁵⁹

Već 1950. godine, donesen je Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima, kojim se u Jugoslaviji počelo provoditi samoupravljanje.⁶⁰ Njegovim su se uvođenjem trebala provoditi podružtvljavanja sredstava za proizvodnju dok je radnik trebao odlučivati o višku rada.⁶¹ Na tim je temeljima samoupravljanje institucionalizirano Ustavnim zakonom 1953. godine.⁶² Ipak, u početku je donijelo tek minimalne promjene koje nisu uspijevale umanjiti utjecaj države, povećati ulogu radničkih savjeta i u potpunosti ukinuti centralno planiranje te ga zamijeniti okvirnim.

Pedesete su godine velikog razvoja industrije i rasta broja zaposlenih. „Potkraj 1952. godine završeno je četverogodišnje razdoblje golemih privrednih teškoća i skoro potpune stagnacije u razvoju privrede. Započelo je desetljeće vrlo visokih stopa industrijskog razvoja.“⁶³ U Hrvatskoj je u razdoblju između 1952. i 1960. godine

⁵⁶ Radelić, 280.

⁵⁷ Matković, 307.

⁵⁸ Radelić, 285.

⁵⁹ Ramet, 249.

⁶⁰ Goldstein, 467.

⁶¹ Korošić, 39.

⁶² Radelić, 290.

⁶³ Bilandžić, 385.

društveni proizvod narastao za 106%.⁶⁴ Jugoslavija je u istim godinama zabilježila godišnji rast proizvodnje od 9,5%⁶⁵

Tešku industriju bilo je teško održati zbog nedostatka sirovina koje su dolazile s istočnog tržišta, stoga se država sve više okretala lakoj industriji i robi široke potrošnje.⁶⁶ Rast industrije koja se pretežito odvijala u gradovima doveo je do velikog priljeva stanovništva i time direktno ugrozio opstanak sela, iako se na njemu provela elektrifikacija.⁶⁷ Živost privrede dovela je do porasta životnog standarda u Jugoslaviji koju su mnogi karakterizirali kao privredno čudo. Razlog za gospodarski razvoj treba tražiti i u činjenici da je zemlja dobivala veliku pomoć Zapada.

Obustavljanje blokade Istoka, koja će uslijediti nakon otopljanja odnosa sa Sovjetskim Savezom sredinom pedesetih, dovest će zemlju u situaciju da svoje nekvalitetnije proizvode može plasirati na istočno tržište.⁶⁸ Iako, međusobno trgovanje više neće prestajati, ponovno zahlađenje odnosa 1958. godine značilo je otkazivanje tek nedavno potpisanih investicijskih sporazuma.⁶⁹

Unatoč tome što je Jugoslavija i dalje pokazivala zube Sovjetskom Savezu, a pritom zbog svoje komunističke ideologije bila na oprezu sa Zapadom, stvorila je o sebi sliku otvorenosti. Jedan od takvih pokazatelja je i međunarodni sajam u Zagrebu 1957. koji je ugostio proizvođače i Istoka i Zapada.⁷⁰ Premda čak i kvalitetniji od istočnjačkih, modeli sa Zapada postupno postaju dijelom jugoslavenske potrošačke svakodnevice.⁷¹

Sve veća ponuda, kao i razvoj industrije robe široke potrošnje omogućili su razvoj potrošačkog društva koje se u Hrvatskoj počelo oblikovati krajem pedesetih.⁷² U tome udio ima SKJ koji je u svojem programu 1958. naglasio kako je sreća čovjeka temeljni cilj jugoslavenskog socijalizma.⁷³ U optimističnom duhu, ohrabreni činjenicom

⁶⁴ Goldstein, 491.,

⁶⁵ Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 45.

⁶⁶ Matković, 331.

⁶⁷ Goldstein, 520.,

⁶⁸ Matković, 332.

⁶⁹ Isto, 324.

⁷⁰ Radelić, 313.

⁷¹ Isto, 313.

⁷² Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 18.

⁷³ Isto, 23.

da je država bilježila u pedesetima i nekoliko puta veći razvoj nego najrazvijenije zemlje, čelnici su zasluge pripisivali upravo politici samoupravljanja.⁷⁴

Početak šezdesetih je gospodarski uzlet počeo slabjeti. Novi petogodišnji plan pokazao je sve svoje slabosti i mane te tako usporio privredna kretanja.⁷⁵ Unatoč djelomičnoj decentralizaciji i uvođenju samoupravljanja država je i dalje upravljala fondovima, gospodarskim polugama, inozemnom trgovinom i viškovima rada.⁷⁶ Takvom neravnomjernom raspodjelom i neuspjelim pokušajima identifikacije općine i republike s ostvarenim pravima neposrednih proizvođača koji bi trebali odlučivati o radnim viškovima, na vidjelo su izašle sve gospodarske slabosti.⁷⁷ Takva je politika oblikovala sustav koji se nije podudarao s karakteristikama samoupravljanja, dapače, bio mu je suprotan.⁷⁸ To se pokazalo kao jedna od najvećih slabosti sustava koji je trebao donijeti promjene.⁷⁹ Nakon ekonomske stabilizacije prestala je pristizati pomoć sa Zapada koja je velikim dijelom utjecala na investicijska ulaganja. Nedostatak sirovina, iskorišteni inozemni krediti, veća potrošnja nego proizvodnja, velike količine uvoza, a male izvoza, početkom šezdesetih uzrokovali su pad proizvodnje i doveli do otpuštanja radnika.⁸⁰

Takvi, nepovoljniji, rezultati u odnosu na prethodno desetljeće prisilili su Jugoslaviju da krene u provedbu privredne reforme 1961. godine. Njom je trebalo provesti preraspodjelu društvenog proizvoda i gospodarskih subjekata. Poduzećima je naređeno da uplaćuju prihode u republičke i općinske fondove kako bi ona pokrila gubitke i sanirala privredne organizacije u komunama i republikama.⁸¹ Najavljeno je proširenje okvira za radne kolektive kojima bi se promoviralo samoupravljanje i tako pokazalo zube kapitalističkim i državno-socijalističkim proturječjima.⁸² Unatoč pokušaju provedbe reforme, koju su kočili sukobi federalista i centralista, rezultati su bili tek djelomični.⁸³ Vlasti su željele oživjeti koncept kapitalne izgradnje, ali on zbog

⁷⁴ Bilandžić, 406.

⁷⁵ Sirotković, Jakov, *Ekonomika Jugoslavije od 1945. do 1988. : ciljevi i rezultati*, Radovi Zavoda za ekonomska istraživanja, Zagreb, 1988., 14.

⁷⁶ Radelić, 331.

⁷⁷ Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslavije – od prosperiteta do krize*, Narodne novine, Zagreb, 1990., 137.

⁷⁸ Matković, 333

⁷⁹ Isto, 333.

⁸⁰ Radelić, 331.

⁸¹ Bilandžić, 409.

⁸² Matković, 334.

⁸³ Bilandžić, 414.

nerealnosti plana koji je napušten 1962. godine, nikad nije proveden.⁸⁴ Veliki su problem jugoslavenskom standardu predstavljali i neravnomjerni stupnjevi razvoja u republikama.⁸⁵

Ubrzo nakon donošenja novog Ustava 1963. godine koji je proglašen „poveljom samoupravljanja“, najviše vlasti kreću u novu reformu koja je započela 1964. godine, a svoj vrhunac doživljava 1965. godine.⁸⁶ Država je nastojala stvoriti uvjete za tzv. tržišni socijalizam koji bi obuhvaćao kapitalističko poslovanje bez privatnog vlasništva.⁸⁷ Reformom se trebala pojačati tržišna orijentacija poduzeća, smanjiti opterećenost poduzeća, provesti uključivanje u međunarodni gospodarski sustav i uvesti ograničenje carinskog protekcionizma. Nju je trebalo obuhvaćati povećanje učinkovitosti, poticanje izvoza, poskupljivanje uvoza, devalvacija dinara, smanjivanje poreznih obveza privrede i restrikcija investicijske potrošnje.⁸⁸ Uz denominaciju nacionalne valute (uvođenje novog dinara) dogodila se i devalvacija koja je nadmašila 60% dok su izmijenjeni odnosi cijena išli u korist poljoprivredi.⁸⁹

Reforma je u sljedećih nekoliko godina tek djelomično provedena. Usporavanje industrijske proizvodnje, ali i visoke stope rasta, obilježile su razdoblje od 1966. do 1970. godine.⁹⁰ Ojačala je uloga tržišta čime je povećana produktivnost i kvalitativnost promjena.⁹¹ Ipak, promjene su dovele do velikog pada broja zaposlenih. Početkom šezdesetih broj zaposlenih u Jugoslaviji porastao je za 566.0000 dok će u razdoblju od 1964. do 1967. godine opasti za 47.000.⁹² U Hrvatskoj se u isto vrijeme broj zaposlenih smanjio za 4 posto.⁹³

Takvo stanje dovelo je do toga da veliki broj nezaposlenih počinje sreću tražiti u zemljama Zapadne Europe koja se zbog liberalizacije Jugoslavije i gospodarske situacije koja se u njoj odvijala činila kao solomonsko rješenje. Radnici počinju odlaziti

⁸⁴ Sirotković, Jakov, *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1996., 23.

⁸⁵ Ramet, 277.

⁸⁶ Matković, 347.

⁸⁷ Radelić, 333.

⁸⁸ Bilandžić, 478.

⁸⁹ Sirotković, 1989., 14.

⁹⁰ Sirotković, 1990., 166.

⁹¹ Duda, 2010., 25

⁹² Bilandžić, 479.

⁹³ Goldstein, 499.

na rad u inozemstvo.⁹⁴ Gledajući strukturu građana Jugoslavije koji su 1967. radili u zapadnoeuropskim zemljama, čak 54 posto bilo ih je iz Hrvatske.⁹⁵ Krajem šezdesetih u inozemstvu radi gotovo 400 tisuća jugoslavenskih radnika.⁹⁶ Iako se velik broj gastarbajtera odlučivao na stalni radni odnos u emigraciji, velika je većina zarađeni novac, odnosno stotine milijuna dolara, donosila u domovinu te ih čuvala u domaćim bankama koje će tako uz legaliziranu deviznu štednju pokretati daljnji gospodarski razvoj.⁹⁷

Masovna kultura i potrošnja, koje na jugoslavensko područje počinju prodirati još u pedesetima, šezdesetih poprimaju šire razmjere. Otvorenije granice omogućavale su odlazak stanovništvu u kupovinu van državnih granica. Ponajprije u Trst koji je predstavljao svojevrsnu trgovačku oazu toga vremena i tako kupcima ispunjavao želje koje siromašnije jugoslavensko tržište nije moglo.⁹⁸ Razvijenija kultura kupovanja, bogatija ponuda i provedena elektrifikacija dovele su do porasta broja kućanskih aparata poput televizora, hladnjaka, perilica rublja i sl.⁹⁹ Tijekom čitavog desetljeća porasla je i potražnja za automobilima čak dvanaest puta.¹⁰⁰

Početak sedamdesetih Jugoslavija je dočekala kao zemlja u kojoj se osamostalio bankarski društveni kapital i ojačala pozicija centralnih državnih organa što je poremetilo stanje sustava.¹⁰¹ Novim političkim odlukama, odnosno ustavnim amandmanima 1971. i novim Ustavom 1974., zemlja je nastojala stabilizirati stanje. Oporavak industrijske proizvodnje i njezino ubrzanje, poboljšanje odnosa uvoza i izvoza kao i porast broja zaposlenih, obilježavaju razdoblje od 1971. do 1975. godine.¹⁰² Razloge valja tražiti u velikim zaduživanjima i ulaganjima.¹⁰³ Za 25 posto porastao je društveni proizvod, dok su osobna primanja zaposlenih skočila za 36 posto.¹⁰⁴ U tim je godinama provedena normalizacija obračunskog sustava, riješeni su

⁹⁴ Horvat, Branko, *Jugoslavenska privreda 1965 – 1983. Prognoze i kritike*. Cankarjeva založba, Ljubljana – Zagreb, 1984., 73.

⁹⁵ Radelić, 425.

⁹⁶ Bilandžić, 481.

⁹⁷ Goldstein, 2008., 510.

⁹⁸ Duda, 2010., 71.

⁹⁹ Goldstein, 523.,

¹⁰⁰ Duda, 2010., 229.

¹⁰¹ Sirotković, 1996., 22.

¹⁰² Sirotković, 1990., 166.

¹⁰³ Duda, 2010., 27.

¹⁰⁴ Bilandžić, 685.

problemi likvidnosti, uspostavljen je ekonomski racionalan sustav amortizacije i ograničena je mogućnost inflacijskog financiranja potrošnje.¹⁰⁵

Unatoč povoljnijim odnosima nego u reformi 1965. godine, Jugoslavija je zbog razvoja slobodnog tržišta ugrozila svoju prepoznatljivost, samoupravljanje. Bojazan za njegovu opstojnost navela je vlasti da reorganiziraju čitavu privredu. Tako je 1976. godine partijski ideolog Edvard Kardelj osmislio koncept udruženog rada koji je zakonom izglasan 1976. godine.¹⁰⁶ Njime se samoupravljanje globaliziralo kao sustav u svim područjima usluga i proizvodnje.¹⁰⁷ Provedena je reorganizacija i podjela poduzeća u manje cjeline odnosno organizacije udruženog rada koje su same odgovorne za vlastiti dohodak i donošenje odluka dok država nestaje kao posrednik.¹⁰⁸ Iako su svi koncepti bili prema načelima samoupravnog socijalizma, njihova se provedba nije u potpunosti dogodila. Odlučivanje na zacrtanim raznim i dalje je pripadalo administraciji, stoga manje jedinice nisu imale veliki utjecaj u odlučivanju.¹⁰⁹ Takvo je stanje izazvalo nezadovoljstvo uspostavljenim sustavom.

Krajem sedamdesetih, koje su predstavljale vrhunac razvoja i životnog standarda, stagnira privredna aktivnost, sve su veća inozemna zaduživanja, porast inflacije i porast nezaposlenosti, što je nagovještavalo tešku situaciju koja je zadesila zemlju u idućim godinama.¹¹⁰ Dug je početkom desetljeća iznosio 1,2 milijarde američkih dolara te je do 1980. godine dosegnuo brojku od 20 milijardi.¹¹¹ Nekontrolirane investicije, povećanje administrativnih troškova, neproduktivnost radne snage, otvorenje tisuća nerentabilnih gospodarskih objekata predstavljaju glavne razloge nagomilana duga.¹¹² Zemlju je ubrzo pogodila velika nestašica benzina, električne energije i kućnih potrepština što je vlasti natjeralo na privremene mjere štednje koje nisu mogle dugo opstati.¹¹³ Godinu 1980. obilježile su niska gospodarska efikasnost, devalvacija precijenjenog dinara i inflacija od trideset posto.¹¹⁴

¹⁰⁵ Sirotković, 1996., 23.

¹⁰⁶ Matković, 374.

¹⁰⁷ Radelić, 479.

¹⁰⁸ Matković, 374.

¹⁰⁹ Jović, 213.

¹¹⁰ Duda, 2010., 27.

¹¹¹ Bilandžić, 685.

¹¹² Radelić, 479.

¹¹³ Goldstein, 596.

¹¹⁴ Duda, 2010., 29.

Već 1981. godine osnovana je Komisija za ekonomsku stabilizaciju, takozvana Kraigherova komisija.¹¹⁵ Njezine su osnove, odnosno tekst nazvan Dugoročni plan ekonomske stabilizacije, prihvaćene od strane Saveznog izvršnog vijeća u lipnju 1983. godine.¹¹⁶ Unatoč gospodarskim i administrativnim mjerama plan oporavka nije posve urodio plodom, no za građane je bilo važno da su nestašice prevladane do polovice desetljeća. Inflacija je 1984. godine iznosila četiri puta više od očekivanog.¹¹⁷ Državni se vrh sve više počeo razilaziti u razmišljanjima o rješavanju sve prisutnije krize. Dodatno mu je odmagala i činjenica da republički gospodarski nacionalizam i siva ekonomija uništavaju tržište. Stoga nije bilo velikih pomaka u razvoju.

Gospodarsku krizu osamdesetih dodatno su produbile i česte promjene čelnika savezne vlade koji nisu uspijevali izaći na kraj s ekonomskim poteškoćama. Brojne promjene i doneseni paketi mjera nisu uspjeli suzbiti inflaciju, ojačati privredne tokove, suzbiti stagnaciju proizvodnje, izvoza te nove tržišne poremećaje.¹¹⁸ Tek se krajem desetljeća, pod vodstvom premijera Ante Markovića događaju vidljivije promjene. Vlasti su uspjele do kraja suzbiti hiperinflaciju, smanjiti vanjski dug i započeti privatizaciju gospodarstva, ali sve izraženija heterogenost republika i njihovih politika rezultirat će slomom države.¹¹⁹

¹¹⁵ Jović, 245.,

¹¹⁶ Goldstein, 597.

¹¹⁷ Bilandžić, 718.

¹¹⁸ Korošić, 300.

¹¹⁹ Goldstein, 612.

3. KULTURA

Tek uspostavljena jugoslavenska država odlučila je u poslijeratnom razdoblju, osim političkih i ekonomskih, provesti i kulturne promjene. Politički se vrh u mnogočemu pa tako i kulturi ugledao u svoj sovjetski socijalistički uzor i težio socrealističkim obrascima. Utjecaj i prodor zapadne kulture isprva se smatrao dekadentnim dok se odnos prema kulturi gledao kroz prizmu proleterskih i revolucionarnih ideja.¹²⁰ Sovjetski je utjecaj bio duboko ukorijenjen u jugoslavenski sustav sve do raskola 1948. godine. Prevedena djela sovjetskih znanstvenika, stručna literatura, književnost, film, glazba, tisak, umjetnosti i arhitektura, činili su okosnicu kulturnog života u Jugoslaviji.¹²¹

Nehomogene i kulturološki različite jugoslavenske republike trebale su stvoriti jedinstvenu kulturu koja će postati dijelom zajedničkog identiteta. Jedan od prvih koraka u oblikovanju novog identiteta bilo je mijenjanje imena ulica i kulturnih institucija te uklanjanje pojedinih povijesnih spomenika. Ipak, valja istaknuti kako se poštivala nacionalna forma, ali nije bilo tradicionalnih sadržaja jer su ukazivali na nacionalne i vjerske elemente.¹²² Tako su makedonska i crnogorska kultura prihvaćene kao samosvojne i stječu ravnopravnost s hrvatskom, srpskom i slovenskom kulturom.¹²³ Afirmaciju su ostvarili i muslimani, odnosno Muslimani kao narod (današnji Bošnjaci), te kultura nacionalnih manjina.¹²⁴ Upotreba jezika te bliskost štokavskih jezičnih standarda nametali su se kao jedan od glavnih stupova identiteta. Novosadskim dogovorom 1954. jezikoslovci su kompromisno nastojali uskladiti hrvatski i srpski jezik oblikovanjem varijanta i tako riješiti jezične nesuglasice.¹²⁵

Stvaranje zajedničkih sjećanja i jedinstvena interpretacija prošlosti nastojali su se ostvariti identificiranjem na ratnim stečevinama, a kasnije na samoupravljanju.¹²⁶ To se nastojalo dodatno obogatiti zagovaranjem i crpljenjem tema iz NOB-a i njenih najznačajnijih ličnosti.¹²⁷ Kao jedan od najvažnijih elemenata propagandne korištena

¹²⁰ Bilandžić, 242.,

¹²¹ Šarić, Tatjana, „Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu NRH, 1945-1952., *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1, 2010. 395.,

¹²² Goldstein, 423.,

¹²³ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1990., 539.

¹²⁴ Isto, 539.

¹²⁵ Radelić, 403.

¹²⁶ Isto, 164.

¹²⁷ Bilandžić, 241.

je književnost kako bi se kroz njena djela izrazili elementi ideološke borbe i sačuvala sjećanja na revoluciju.¹²⁸ Jedan od vodećih zagovornika jugoslavenskog zajedništva bio je upravo hrvatski književnik i intelektualac Miroslav Krleža koji se osnivanjem Leksikografskog zavoda 1950. i uređivanjem Enciklopedije Jugoslavije, nametao kao važna figura u izvršenju zacrtanih planova.¹²⁹

Država je nastojala svim svojim građanima, neovisno o klasnoj pripadnosti, približiti kulturu.¹³⁰ Tako je i u kulturnim pitanjima također imala vodeću i dominantnu ulogu. Kako bi partijski vrh kontroliralo i usmjeravao književnost, umjetnost, školsko i novinstvo u srpnju 1945. unutar Partije osnovano je Odjeljenje za agitaciju i propagandu, Agitprop.¹³¹ Ono je do početka pedesetih imalo presudan utjecaj u nadziranju kulturnog stvaralaštva pri čemu se gotovo polovica partijske propagande provodila upravo kroz kulturno-prosvjetni rad.¹³²

Izgradnji i obnovi cjelokupnog obrazovnog sustava pomogla je uspostava i razvoj najviših dijelova akademske hijerarhije. Već 1945. godine u Sloveniji se uspostavlja Slovenska akademija znanosti i umjetnosti dok se u Zagrebu obnavlja već postojeća, i tijekom ustaškog režima preimenovana Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.¹³³ Tim će stopama krenuti i Srbija koja će svoju akademiju uspostaviti dvije godine kasnije, 1947. godine.¹³⁴

Rast i razvoj kulture usporavala je nepismenost koja je u Jugoslaviji bila poražavajuće niska i različita među republikama. Hrvatska je pak uz Sloveniju i Vojvodinu prednjačila u pismenosti.¹³⁵ Popis stanovništva proveden 1948. godine pokazao je da je na 9,2 milijuna stanovnika preko deset godina starosti, nepismeno čak 3,2 milijuna.¹³⁶ Stoga je državni vrh ozbiljno pristupio poboljšanju obrazovanja i promocije kulture. Kulturna se politika počela zasnivati na prevladavanju nepismenosti, ulaganju u osnovne i srednje škole te njihov kadar, razvoju sveučilišta, časopisa,

¹²⁸ Isto, 242.

¹²⁹ Goldstein, 472.

¹³⁰ Doknić, Branka, *Kulturna politika Jugoslavije 1946 – 1963*, Službeni glasnik, Beograd, 2013., 174.

¹³¹ Bilandžić, 240.

¹³² Janjetović, Zoran, *Od internacionalne do komercijale – Popularna kultura u Jugoslaviji 1945 – 1991.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011., 22.

¹³³ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 511.

¹³⁴ Isto, 511.

¹³⁵ Janjetović, 78.

¹³⁶ Doknić, 37.

čitaonica, kazališta i knjižnica.¹³⁷ Rezultati su bili vidljivi već sredinom pedesetih kada su i druge prijestolnice, pored Zagreba, Beograda i Ljubljane, otvarale sveučilišta, ali unatoč poduzetim mjerama u području opismenjavanja i obrazovanja zemlja se i dalje nalazila na dnu europske ljestvice.¹³⁸ Razvoju školovanja doprinijelo je i osnivanje radničkih sveučilišta. Tako je u Zagrebu pedesetih počelo djelovati čitav kompleks edukativnih ustanova među kojima se nalazilo i Radničko sveučilište „Moša Pijade“.¹³⁹

Premda se nepismenost sve više smanjivala, 1954. godine bez školske spremne ili samo s tri završena razreda bilo je čak 42,1% stanovništva.¹⁴⁰ Ti razočaravajući podaci naveli su zemlju da krene putem razvoja školstva i poveća broj stručnih škola te predškolskih ustanova kojih je 1955. godine tek 912.¹⁴¹ Situacija se ipak bitnije promijenila početkom šezdesetih kada je porastao broj tiskanih knjiga, školske su zgrade premašile četiri tisuće dok je broj fakulteta dosegao dvoznamenkastu cifru.¹⁴² Sve te pozitivne promjene dovele su do rasta broja visoko obrazovanih odnosno njihovih viškova i uzrokovala prve odlaske na rad u inozemstvo.¹⁴³

Koncem pedesetih, točnije 1958. godine, provedena je velika reforma školstva kojim je država uspostavila jedinstvo jugoslavenskog školskog sustava.¹⁴⁴ Tako je zemlja kraj desetljeća dočekala sa 81 visokom školom, fakultetom i umjetničkom akademijom na koje su išle 83 tisuće studenata.¹⁴⁵ Razvoj školstva i njegova demetropolizacija dovest će do osnivanja sveučilišta i u drugim jugoslavenskim gradovima čime će se dodatno unaprijediti obrazovani sustav i omogućiti studiranje.¹⁴⁶

Sukob sa Sovjetskim Savezom naveo je Jugoslaviju da napravi zaokret ka zapadnome utjecaju koji je dotad bio zatomičkan.¹⁴⁷ Napuštena je politika socijalističkog realizma te se kultura nalazi između proklamirane slobode i podrazumijevajućih zabrana.¹⁴⁸ Otvaranjem ka Zapadu dolazi i do promjena u likovnoj

¹³⁷ Isto, 40.

¹³⁸ Janjetović, 79.

¹³⁹ Galjer, Lončar, Rubić, „Društvena uloga radničkog narodnog sveučilišta „Moše Pijade“ (RANS)“, *Andragoški glasnik*, 1, 2018., 19.

¹⁴⁰ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 498.

¹⁴¹ Isto, 504.

¹⁴² Doknić, 321.

¹⁴³ Isto, 68.

¹⁴⁴ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 498.

¹⁴⁵ Isto, 500.

¹⁴⁶ Isto, 504.

¹⁴⁷ Goldstein 518.

¹⁴⁸ Doknić, 154.

umjetnosti. Jugoslavenska umjetnička orijentacija počinje težiti obnovi apstrakcije i nadrealizma.¹⁴⁹ Liberalizacija zemlje dovela je do veće slobode u stvaralaštvu i umjetnosti. Zakoni o tisku i izdavaštvu, doneseni pedesetih godina, tolerantnije se odnose prema svakom obliku pisane riječi. To je vidljivo već 1951. godine kada novine poput *Nina*, *Dela* i *Suvremenika* izražavaju svoja neslaganja s načelima socijalističkog realizma.¹⁵⁰ Ipak, treba istaknuti kako unatoč popuštanju u slobodi intelektualnog stvaralaštva, SKJ i dalje ima vodeću ulogu u nadziranju kulturnih sadržaja.¹⁵¹

Popustljivošću partije tijekom pedesetih i sve većom prisutnošću zapadnih elemenata, u zemlji se oblikovala specifična kultura. To su omogućile liberalizacija i ulaganja koja su se iz godine u godinu sve više povećavala. Jugoslavija je tih godina krenula i u smjeru materijaliziranja svoje kulture. Tako su u Hrvatskoj 1950. pokrenute Dubrovačke ljetne igre, 1954. filmski festival u Puli, iste godine festival zabavne glazbe u Zagrebu, 1958. festival zabavne glazbe u Opatiji i dvije godine kasnije u Splitu, dok je u Srbiji 1956. pokrenut kazališni festival Sterijino pozorje. Hrvatska se pedesetih može pohvaliti i osnivanjem Zagrebačke škole crtanog filma te jakom književnom scenom koja će jugoslavenskoj kulturi donijeti brojna antologijska i književna djela.¹⁵²

Upravo je u Hrvatskoj, točnije u Zagrebu, 1956. godine emitiran prvi televizijski program.¹⁵³ Zasluge pripadaju suradnji svih republičkih radijskih stanica koje će raditi na stvaranju zajedničkog programa i oblikovati zajedničku mrežu.¹⁵⁴ Sve prisutna liberalizacija medija utjecat će i na televiziju koja će također prikazivati lagane i zabavne sadržaje po uzoru na zapadne susjede, posebno talijansku televiziju, koji su bili izloženi američkom utjecaju.¹⁵⁵

U tom je razdoblju jugoslavenska kultura počela sve ozbiljnije poprimati obrise popularne kulture. Prodor zapadne kulture, a ponajviše pristiglog rocka, više nije bilo moguće zaustaviti.¹⁵⁶ Popustljivijim politikom i demokratizacijom kulturne sfere kao i

¹⁴⁹ Kolečnik, Ljiljana, „Konfliktne vizije moderniteta i poslijeratna moderna umjetnost“, *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura i politika 1950. – 1974.*, ur. Ljiljana Kolečnik, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2012., 131.

¹⁵⁰ Doknić, 92.,

¹⁵¹ Bilandžić, 341.

¹⁵² Goldstein, 518.

¹⁵³ Bilandžić, 436.

¹⁵⁴ Buhin, Anita, „Jugoslavenska popularna kultura između zabave i ideologije“, *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma.*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2017., 228.

¹⁵⁵ Isto, 227.

¹⁵⁶ Janjetović, 141.

komercijalizacijom kulturnih dobara, Jugoslavija je sve više oblikovala svoj novi kulturni identitet koji je u potpunosti zasjenio sad već davni sovjetski model, i tako raširenih ruku dočekala nove kulturne promjene i nadolazeće šezdesete.

Već je početkom šezdesetih bilo sasvim jasno da se jugoslavenski stav prema kulturi promijenio. Jedan od najvećih pokazatelja su povećana ulaganja u kulturu. Za nju se iz proračuna 1946. godine izdvajalo 2,7 posto dok 1960. godine narasla izdvajanja iznose 11 posto nacionalnog dohotka.¹⁵⁷ Stoga je većina planova koji su podrazumijevali materijalizaciju kulture u potpunosti ostvarena.¹⁵⁸ Rast broja obrazovnih ustanova, kulturnih institucija i događaja kao i pojava stranog filma i glazbe, korjenito su promijenili tvrde socijalističke temelje koji su sve više poprimali zapadne obrasce. Vjetar u leđa već 1961. godine bila je Nobelova nagrada za književnost koju je primio književnik Ivo Andrić i tako popularizirao jugoslavensku kulturu.¹⁵⁹ Već sljedeće godine Jugoslavija je doživjela novi uspjeh. Za njega je zaslužan crtani film Dušana Vukotića koji se okrunio nagradom Oscar.¹⁶⁰

Osim domaće zabavne glazbe te stranih tonova i filmova koji su se već ustalili na jugoslavenskom tržištu, sve je veća prisutnost mode i raznih zabavnih sadržaja.¹⁶¹ Oni su dobri djelom uvjetovani glazbom, između ostaloga i rockom koji je postao svakodnevni život mladih. Duga kosa, traperice i kratke suknje postali su samo neki od identifikacijskih elemenata rastućih grupa i njihove različitosti u odnosu na starije.¹⁶² Prihvatanjem zapadnih obrazaca ponašanja dolazi do oblikovanja specifične subkulture.¹⁶³ Njihovo povećanom i slobodnijem konzumiranju uvelike je pridonijela televizija koja će šezdesetih postati važan i željeni dio kućanstva.¹⁶⁴ Osim promocije raznih sadržaja, služila je i kao sredstvo jezične i kulturne homogenizacije u zemlji.¹⁶⁵ U to su se vrijeme oformile televizije i drugim republičkim prijestolnicama dok se

¹⁵⁷ Doknić, 140.

¹⁵⁸ Isto, 219.

¹⁵⁹ Musa, Šimun, „Ivo Andrić. U povodu 50. obljetnice dodjele Nobelove nagrade“, *Croatica et Slavica Iadertina*, 7, 2011., 177.

¹⁶⁰ Goldstein, 518.

¹⁶¹ Radelić, 369.

¹⁶² Isto, 369.

¹⁶³ Goldstein, 517.

¹⁶⁴ Vučetić, 383.

¹⁶⁵ Goldstein, 523.

zagrebačka televizija nametala kao jedna od najrazvijenijih.¹⁶⁶ Napredak u razvoju radija i televizije omogućit će da čitava Hrvatska 1971. bude pokrivena tv-signalom.¹⁶⁷

Slobodnije izražavanje i međusobno uvažavanje najvidljivije je bilo u međusobnoj toleranciji visoke inteligencije i vlasti. Tome svjedoči osnivanje Korčulanske ljetne škole 1963. i časopisa *Praxis* u Zagrebu od strane sveučilišnih intelektualaca.¹⁶⁸ Njihova se razmišljanja i dalje kreću unutar socijalizma i marksizma, ali presedan čine njihove reformističke ideje i oštra kritika aktualnog stanja.¹⁶⁹ Iako su imali trzavica s vlastima, nastavili su s objavljivanjem u narednih deset godina. Sve te mogućnosti i veća tolerancija omogućili su da se šezdesetih na kulturnoj sceni zadrže umjetnici i intelektualci koji nisu ponikli pod partijskim nadzorom.¹⁷⁰ Kao i sve ostale kulturne sfere umjetnost također prolazi kroz svoje promjene. Širenje mreže likovnih akademija, otvaranje novih galerija te razmjena izložbi pridonijeli su sinkronizaciji likovnog razvoja.¹⁷¹

Stvorene okolnosti omogućile su jačanje nacionalne svijesti, pa tako i u Hrvatskoj stvorile mogućnost za slobodnije istupanje. Na tim su temeljima kasne šezdesete i rane sedamdesete prošle u znaku Hrvatskog proljeća. Nešto kasnije javila se i intelektualna i nekomunistička struja Hrvatskog proljeća koja je djelovala kroz *Hrvatski tjednik* koji je izlazio u izdanju Matice hrvatske.¹⁷² Ipak, osuda Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog jezika 1967. te promjene provede od strane najviših državnih vlasti bili su samo uvertira u sljedeće političke godine. Svi do tad djelujući časopisi doživjeli su velike osude, a neki poput spomenutog *Praxisa* prestali su se tiskati.¹⁷³ Polovina članova SK koji su potpisali deklaraciju sankcionirana je dok je nekolicina njih isključena iz članstva u Savezu komunista.¹⁷⁴ Udarac potpisnicima deklaracije zadao je i Miroslav Krleža povlačenjem svoga potpisa, ali je bez obzira na to doživio sličnu političku sudbinu te je i on 1972. godine isključen iz SKH.

¹⁶⁶ Isto, 523.

¹⁶⁷ Mihaljević, Josip, "Liberalizacija i razvoj medija u komunističkoj Hrvatskoj 1960-ih i na početku 1970-ih", *Društvena istraživanja*, Zagreb, 2, 2015., 246.,

¹⁶⁸ Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, 55.

¹⁶⁹ Goldstein, 516.

¹⁷⁰ Doknić, 221.

¹⁷¹ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 552.

¹⁷² Isto, 544.

¹⁷³ Klasić, 55.

¹⁷⁴ Goldstein, 533.

U Hrvatskoj je tada zavladała politička šutnja, ali kulturološki je republika rasla zajedno s ostatkom SFRJ. Nakon burnog početka sedamdesetih u zemlji se nastavilo otvaranje obrazovnih ustanova. U samo nekoliko godina Hrvatska je postala dom tri nova sveučilišta. Riječko sveučilište osnovano je 1973., splitsko 1974. i osječko 1975. godine.¹⁷⁵ U idućim godinama sveučilišta su dobili i Banja Luka, Tuzla i Mostar.¹⁷⁶ Akademski prostor obogatilo je formiranje novih akademija za znanost i umjetnost u Crnoj Gori, Vojvodini te na Kosovu.¹⁷⁷ Usprkos daljnjem razvoju kulture u tom je razdoblju sve prisutnija nehomogenost među republikama. Glavni krivci za to su bili etnocentrizam i regiocentrizam koje nije bilo moguće suzbiti.¹⁷⁸

Sedamdesetih su u glazbenom, kazališnom i drugom umjetničkom stvaralaštvu ostvareni rezultati otvorenosti prema svijetu. Stvoreni su uvjeti za razvoj stvaralaštva među mlađim generacijama, svim su se generacijama nastojale približiti kultura i umjetnost kojih nije bilo u svim dijelovima zemlje, dok su poticanja bila utjecajna u oblikovanju kulturnog identiteta i stvaralačkom uključivanju u suvremenost.¹⁷⁹ Takva politika dovela je do velikih umjetničkih rezultata. U razdoblju od 1975. do 1988. godine jugoslavenski glumci, književnici, glazbenici i kazališni umjetnici u metropolama poput Pariza i New Yorka redovito nastupaju i zavrđuju pozitivne kritike tamošnjih umjetnika čim se svrstavaju u sam vrh svjetske kulture.¹⁸⁰

Osim rezultata na umjetničkom planu Jugoslavija odnosno Hrvatska, nizale su i velike sportske uspjehe. Jugoslavenska reprezentacija koju su činili velikim brojem i hrvatski košarkaši, okrunila se naslovom svjetskih prvaka 1970. godine dok je Mate Parlov u boksačkim krugovima djelovao nepobjedivo.¹⁸¹ Krunu sportskih uspjeha sedamdesetih godina predstavljale su Mediteranske igre u Splitu 1979. godine na kojima se Jugoslavija, kao domaćin, okitila najvećim brojem zlatnih medalja.

Osamdesete, uz brojna sportska događanja koja će obilježiti posljednje desetljeće jugoslavenske države, donose i sliku o razvoju kulture tijekom tri minula desetljeća. Velika poslijeratna boljka, nepismenost, razvojem obrazovnih ustanova i prosvjete koju su unaprijedili razni intelektualci, a ponajviše Stipe Šuvar sedamdesetih,

¹⁷⁵ Isto, 583.

¹⁷⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 510.

¹⁷⁷ Isto, 511.

¹⁷⁸ Isto, 568.

¹⁷⁹ Isto, 540.

¹⁸⁰ Isto, 558-559.

¹⁸¹ Goldstein, 584.

znatno je umanjena. Tijekom svoga djelovanja od 1974. do 1982. obnašao je funkciju republičkog sekretara za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu.¹⁸² Uz njegovo se ime vezuju velika reforma u obrazovanju, napredak u kulturi i gradnja institucija poput Muzeja arheoloških spomenika u Splitu, Muzeja „Mimara“ i nove Nacionalne i sveučilišne knjižnice.¹⁸³

O kulturnom i obrazovnom razvoju svjedoči podatak iz 1981. koji govori da je nepismenih u zemlji bilo samo 9, 5 posto.¹⁸⁴ U pismenosti je prednjačila Slovenija koja je gotovo dosegla 100 posto.¹⁸⁵ U odnosu na 1950. godinu kada je srednjoškolaca bilo 285 tisuća, 1986. godine taj se broj približio milijunu.¹⁸⁶ Sve razvijenija obrazovna djelatnost dovela je u Hrvatskoj do izdavanja *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture* zahvaljujući Igoru Karamanu.¹⁸⁷

Vrhunac sportskog života zbio se 1984. kada su u Sarajevu održane Zimske olimpijske igre. Bogato sportsko i posljednje jugoslavensko desetljeće upotpunila je Ljetna univerzijada u Zagrebu 1987. godine. Unatoč ekonomskoj krizi koja je sve više zahvaćala zemlju, u hrvatskoj je metropoli izgradnja i obnova obuhvatila više sportskih objekata i tako u Zagrebu priredila malu arhitektonsku renesansu, baš kao što je to bilo, ali u puno većoj mjeri nešto ranije, tijekom Olimpijade u Sarajevu.¹⁸⁸

Krajem desetljeća i u kulturi se nazire budući raspad zemlje. Naime, kulturna topografija iz 1988. godine. pokazuje da se Jugoslavija nalazi rastrgana između različitih kulturnih središta koje sve intenzivnije pokazuju sklonost nacionalnom što će naposljetku presuditi njezinom opstanku i u potpunosti dokinuti zajednički kulturni razvoj.¹⁸⁹

¹⁸² Pilić, Šime, „In memoriam: Stipe Šuvar (1936. – 2004.)“, *Revija za sociologiju*, 3-4, 2005., 228.

¹⁸³ Isto, 228.

¹⁸⁴ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 504.

¹⁸⁵ Radelić, 525.

¹⁸⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 504.

¹⁸⁷ Goldstein, 614.

¹⁸⁸ Zekić, Jasenko, „Univerzijada 87. – drugi ilirski preporod“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 2007., 308.

¹⁸⁹ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 582.

4. KNJIŽEVNOST I TELEVIZIJA KAO POVIJESNI IZVOR

4.1. ROMAN KAO POVIJESNI IZVOR

Premda znanost o književnosti i historiografiju ubrajamo u istu skupinu znanosti, onih humanističkih, one uz brojne zajedničke crte dijele i brojne različitosti. Veliki je broj čitalačke publike skloniji književnom djelu zbog njegove neposrednosti i fabulativnog karaktera. Stoga ne čudi činjenica da se brojni ljubitelji povijesti odlučuju za romane, mahom one povijesne, kako bi udahnuli željeni dašak povijesti i tako izbjegli kompleksnost i činjeničnu sadržajnost koju donose povijesni izvori. Ipak, treba istaknuti kako historiografija slijedi određene znanstvene norme kojima književnost nije opterećena.

S druge strane, književnost nam osim čitalačkog zadovoljstva može služiti kao uvid u neko prošlo razdoblje i određeni događaj. Posuđivanjem iz dokumentarnih izvora roman stječe legitimitet interpretacije povijesti i tako opovrgava shvaćanje pisanog djela kao čiste fikcije koja nema doticaj sa stvarnosti.¹⁹⁰ Ono što ga razlikuje od historiografije jest činjenica da on ima mogućnost neometanog izmišljanja likova, događaja i konfiguracija koje nisu dostupne u povijesti.¹⁹¹ Kao jedna od zajedničkih točaka nameće se činjenica da povijesni tekst i podučavanje povijesti nastoje prenijeti neizvjestan i privremen karakter njezine interpretacije te istaknuti kako su stalne provjere nužne u usporedbi s dokumentiranim materijalom koji služi kao dokaz.¹⁹²

Sve do nedavno vodeće historiografske škole poput Annalesa smatrale su pripovijedanje površnim te isticale da statistikom i iscrpnim arhivskim istraživanjima nastaje totalna ili „ukupna povijest“ koja je trebala služiti kao temeljni oslonac i pokazatelj suštinske stvarnosti.¹⁹³ Taj se stav u posljednjih nekoliko desetljeća promijenio, ali mnogi intelektualci i dalje stavljaju naglasak na objektivnost i dokumentarnost dok se romantiziranje događaja želio svesti na minimum.¹⁹⁴

¹⁹⁰ La Capra, Daniel, „Povijest i roman“, *Studentski časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju K.*, 2003., 2, 76.,

¹⁹¹ Isto, 76.

¹⁹² Saftich, Dario, „Povijest kao književnost“, *Metodički obzori*, 5, 2008., 107.

¹⁹³ La Capra, 66.

¹⁹⁴ Isto, 67.

Sličnu je sudbinu doživjelo i samo pripovijedanje jer je naglašeno podvrgavanje podataka analizi, formiranje hipoteze i izgradnja modela u svrhu objašnjenja vanjskih povijesnih fenomena koji su elaborirani.¹⁹⁵ Unatoč sumnjama u vjerodostojnost književnog narativa, njegova je uloga u interpretaciji povijesti važna sve dok njegov sadržaj ne nudi ono što možemo pronaći i u drugim povijesnim izvorima.¹⁹⁶

Čitajući roman sa povijesnim kontekstom on nam može poslužiti kao izvor koji nam pruža neke istaknute činjenice o prošlosti. Tako se i u dijelima, *Povijest pornografije i Ne dao Bog većeg zla*, hrvatskog akademika i postmodernističkog književnika Gorana Tribusona mogu iščitati brojni događaji iz razdoblja socijalizma. Oblikujući svoje mikropriče i njihovo ispreplitanje s političkim metanarativom autor je opisao sva važnija događanja u četiri desetljeća hrvatskog socijalizma.¹⁹⁷

Pristup kako prema pisanoj riječi tako i historiografiji, s postmodernizmom koji je razdoblje Tribusunovog književnog uzleta, doživljava određene promjene. Poticanje autora na nov način promišljanja tekstova i naracija, pomnije proučavanje dokumenata, shvaćanje njihove patine, preispitivanje metoda i procedura najvažnije su novosti s kojima su istaknuti intelektualci susreću.¹⁹⁸ Iako neki autori prihvaćaju ekstremni skepticizam koji negira mogućnost povijesne spoznaje, mnogi među njima prihvaćaju poziciju prema kojoj je o povijesti još uvijek moguće pisati.¹⁹⁹

Kako je riječ o autobiografskom opusu njegovi su romani dijelom i svojevrsan dokument vremena, opisana brojna osobna i kolektivna proživljena iskustva te njegov doživljaj tadašnje socijalističke svakodnevice.²⁰⁰ Njegovo pisanje u spomenutim dijelima posjeduje osobni predznak koji podrazumijeva obitelj, grad i prijatelje koji tvore književnu sliku, ali ne čine potpunu okosnicu romana. Sadržaj je dodatno oplemenjen tematiziranjem sadržaja kolektivne i socijalne povijesti koja podrazumijeva filmove, glazbu, televiziju, sport i druge elemente društvene zbilje te tako pisac djeluje kao neposredni interpretator povijesnih događanja.²⁰¹

¹⁹⁵ Isto, 65.

¹⁹⁶ Isto, 74.

¹⁹⁷ Kolanović, Maša, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...: Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011., 234.

¹⁹⁸ Saftich, 108.

¹⁹⁹ Isto, 108.

²⁰⁰ Bošković, Ivan, „Nostalgija kao obilježje Tribusonova autobiografizma“, *Croatica*, 2013., 57, 141.

²⁰¹ Isto, 134.

S tim dvama pripovjedačkim raznima književnik je dočarao desetljeća života u bjelovarskom kraju i njegov odnos prema promjenama koje su postupno postajale neizostavnim dijelom kulture, društva i političkog života.²⁰² Gradnjom teksta, upravo na tim komponentama, Tribusonovi romani primjereni su za povijesno istraživanje jer ih je moguće pretvoriti u korisno znanje ili informaciju.²⁰³ Zasluge možemo tražiti i u činjenici da je svojim sudioništvom u tom vremenu uspio zabilježiti brzinu i radikalnost društvenih i političkih promjena.²⁰⁴ Stoga ne čudi da autor svojim književnim djelovanjem materijalizira povijesne slike o televiziji i glazbi koje su niti vodilje u njegovoj naraciji tijekom oba romana.²⁰⁵

Iako je Tribuson i u svojim ranijim djelima posjedovao autobiografske motive, upravo *Povijest pornografije*, objavljena 1988. godine, predstavlja književnikov najveći domet kada je u pitanju tematika generacijskog iskustva.²⁰⁶ Kroz njega se autor vratio prvim cigaretama, autostopiranju, hippyjevskim pustolovinama, rockerskoj groznici, filmovima i pornografiji te tako oživio fetiše i rituale i svoje mladosti.²⁰⁷ Premda roman sadržajno obuhvaća šaroliku sliku socijalizma on se može iščitati kao riznica popularne kulture jer ona, a posebice glazba, služi kao pripovjedni komentar raspoloženja i atmosfere glavnog lika Stanislava Ivančića.²⁰⁸ Kako se radnja odvija kronološki, tako iz prve ruke saznajemo društvene, političke i kulturne promjene koje su se događale u socijalizmu i utjecale na lokalni prostor, društvo i pojedinca kojeg utjelovljuje glavni Tribusonov lik, neovisno o komu od dva romana govorimo.

Objavljivanjem romana *Ne dao bog većeg zla* 2002. godine autor je nastavio sa opisivanjem kako privatnog tako i društveno političkog ozračja svoga doba. Osim vještog i odmjerenog pripovijedanja autor je uključivanjem povijesnih podataka dodatno kontekstualizirao radnju i ovoga romana. Nastavio je s opisivanjem vremena u kojem predmeti svakidašnje upotrebe, prostor i vrijeme u kojima se razvija popularna kultura dobivaju estetsku vrijednost i energiju.²⁰⁹

²⁰² Isto, 137.

²⁰³ La Capra, 73.

²⁰⁴ Prosperov Novak, Slobodan, *Povijest hrvatske književnosti. Suvremena književna republika. Svezak IV.*, Marjan tisak, Split, 2004., 83.

²⁰⁵ Bošković, 141.

²⁰⁶ Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2013., 317.

²⁰⁷ Isto, 315.

²⁰⁸ Kolanović, 324.

²⁰⁹ Prosperov Novak, 83.

Radnja prati život i zgode Bjelovarčanina Siniše Aničića od kraja pedesetih do njegovih studentskih dana u Zagrebu. Riječ je o djelu koja se likovima nadovezuje na prethodne romane *Rani dani* i *Trava i korov*, ali za razliku od njih ne posjeduje autobiografske elemente već izmišljene situacije. Stoga je taj roman moguće promatrati kao drugorazredan i sugestivan jer nam nudi informacije koje ne možemo provjeriti u drugim izvorima i „osjećaj“ života u prošlosti iako se oslanja na najvažnije i najsuptilnije životne procese.²¹⁰

Navedeni romani Gorana Tribusona mogli bi biti čitani kao refleksivno nostalgичni pop romani posljednje generacije jugoslavenskog socijalizma.²¹¹ Kao povjesničari koji iz ova dva djela žele iščitati povijesne podatke za njih ne ostajemo zaknuti. Obuhvaćanjem razdoblja koje podrazumijeva socrealističku fazu djetinjstva kroz gledanje sovjetskih filmova, igre partizana i Nijemaca, primanja u pionire, otvaranja jugoslavenskog društva zapadnjačkim utjecajima i pojavi strane glazbe, možemo stvoriti sliku hrvatskog socijalističkog društva i njegovih mikrosvjetova.²¹²

Na kraju možemo zaključiti sljedeće. Usprkos nostalgiji koja je prisutna tijekom pisanja, romantiziranje događaja nije pokretač štiva što je vrlo bitno intelektualcima koji djelo čitaju kao povijesni izvor. Autor ne žali za prošlim vremenom niti mu žaljenjem želi vratiti njegov nekadašnji smisao.²¹³ On se zapravo cinizmom, ironijom i humorom udaljava od te potencijalne zamke i tako iskazuje svoju ideološku nepristranost koja je također vrlo bitna u iščitavanju teksta kao potencijalnog povijesnog izvora.

²¹⁰ La Capra, 74.

²¹¹ Kolanović, 326.

²¹² Isto, 317.

²¹³ Bošković, 147.

4.2. TELEVIZIJSKA SERIJA KAO POVIJESNI IZVOR

Iako u očitom padu popularnosti, televizija i danas predstavlja jedno od najbitnijih sredstava u informiranju. Za razliku od malih ekrana serije kao izvor zabave i informacija sve više postaju svakodnevna razonoda koju je moguće pronaći i na drugim platformama.²¹⁴ Stoga ne čudi da su se opasno približile filmu koji već dugo drži primat u toj industriji. Bogate produkcijske kuće i sve učestalija ulaganja u adaptacije kako fikcijskih tako i istinitih događaja iz dana u dan plijene pažnju suvremenog čovjeka i čini se da će tako biti i u budućnosti.

Televizor, sada sasvim uobičajen dio kućanstva, u jugoslavensko je vrijeme imao puno veću ulogu. Kako se broj razgovorljivih kutija u vitrinama povećavao, tako se razvijao i program koji je postojao sve zabavniji. Stoga nije dugo trebalo da domaće stanovništvo počne uživati u jugoslavenskoj produkciji koja je iz dana u dan postajala sve ozbiljnijom i zastupljenijom. Hrvatska su kućanstva počela svoje slobodno vrijeme provoditi uz serije poput *Velog mista*, *Boljeg života* i *Smogovaca* koji su opisivali svakodnevicu i tako izazivali poistovjećivanje kod gledatelja. Upravo su te serije pripadale razdoblju najbržeg razvoja televizije i njezinog jačanja kao sredstva komunikacije u Jugoslaviji koja se uvelike razlikovala od sovjetskog medijskog koncepta koje su slijedile vjerne mu komunističke zemlje.²¹⁵ Njihova su nedjeljna emitiranja slijedila uspostavljene obrasce u socijalističkom društvu koji su podrazumijevali značajniji i dostupniji televizijski program nego radnim danima i subotom.²¹⁶

Kao i brojni filmovi od kojih se u načinu snimanja gotovo i ne razlikuje, serije nam svojim nešto dužim trajanjem mogu detaljnije dočarati duh vremena i njegove pojedinosti. Stoga pomnije možemo upoznati likove i radnju, socijalne veze i kontekste u kojima se nalaze te se vjerodostojnije upoznati s tadašnjim vremenom i prostorom. Također valja istaknuti kako je filmski scenarij već unaprijed određen dok se on tijekom snimanja serija još uvijek razvija. Ipak, interpretacija povijesnih događaja kroz serije se kontinuirano mijenja. Sve veća sredstva i kvalitetnija priprema koja zahtjeva iscrpna istraživanja omogućuju istinitiji prikaz povijesti. To je vidljivije u novijim hrvatskim

²¹⁴ Car, Viktorija, „Televizija u novomedijskom okruženju“, *Medijske studije*, 1-2, 2010., 93.

²¹⁵ Mihelj, Sabina, Simon Huxtable, „The challenge of flow: state socialist television between revolutionary time and everyday time“, *Media, Culture & Society*, 38, 2016., 337.

²¹⁶ Isto, 338.

serijama sa socijalističkom tematikom. Njihova je uloga zasigurno drugačija jer su snimane s vremenskom odmakom od onih koje su ekranizirane u socijalizmu.

Jedna od takvih serija bila je *Ne dao bog većeg zla*, djelo Snježane Tribuson iz 2002. godine. Njezina je radnja vidljiva i u istoimenom romanu Gorana Tribusona te filmskoj adaptaciji koja je 2002. godine na pulskom filmskom festivalu osvojila Zlatnu arenu za scenarij. Obje su varijante, film i serija, vrlo dobro prihvaćene od strane publike te su sudjelovale u vraćanju povjerenja gledatelja u hrvatski film.²¹⁷

Serija koja se emitirala u pet nastavaka od trideset i dvije minute, opisuje odrastanje bjelovarskog dječaka Siniše Aničića i njegove obitelj u naletu šezdesetih godina.²¹⁸ Kroz ovu humorističnu priču saznajemo brojne sastavnice svakodnevnog života u socijalizmu. Osim klasičnih književnih elemenata poput ljubavnih anegdota, obiteljskih odnosa i prijateljstava koji uveseljavaju gledatelje, i povjesničari mogu sa zanimanjem gledati seriju. Naime, prva nošenja štafete, nastup na lokalnom natjecanju o NOB-u, vesternizacija društva, amerikanizacija praćena modom i glazbom i prvi odlasci u inozemstvo, samo su neke od karakteristika socijalističkog razdoblja koje istraživačima mogu poslužiti kao svojevrsni dokument vremena.²¹⁹

Unatoč vrlo detaljnom i kvalitetnom opisu tadašnje svakodnevice sadržaj serije ne treba shvaćati kao potpunu istinu. Zbog obojenosti ironijom, sarkazmom, cinizmom i uspostavom humorističnom atmosfere, uradak treba promatrati s dozom intelektualne rezerve jer povijest ne trpi odstupanja i prilagodbe u svrhu medijske uspješnosti. Ponajviše jer su televizija i serije sklone prilagodbama i određenim preinakama kako bi svoje zacrtane koncepte provele u djelo.

Izuzev televizijske serije Snježane Tribuson, čija se radnja odvija u ranijoj fazi socijalizma, u Hrvatskoj su rijetko snimani uradci sa socijalističkim predznakom. Na emitiranje nove serije gledatelji su čekali sve do ožujka 2015. godina kada je emitirana prva epizoda *Crno-bijelog svijeta*. Suradnjom redatelja Gorana Kulenovića i koautora Igora Mirkovića, čija je knjiga *Sretno dijete* jedan od glavnih temelja same serije, starije su se generacije mogle prisjetiti svoje mladosti dok su nove generacije doživjele televizijsko uprizorenje onoga o čemu su slušali kroz usmenu predaju.

²¹⁷ Škrabalo, 240.

²¹⁸ *MaXima film: Ne dao Bog većeg zla*, <http://maxima-film.hr/ne-dao-bog-veceg-zla-2/>, 11.1.2021.

²¹⁹ Tribuson, Snježana, *Ne dao Bog većeg zla*, Maxima film, Zagreb, 2003.

Crno-bijeli svijet radnju svoje prve sezone započinje 1979. godine te kroz dvanaest nastavaka od pedesetak minuta, koji upisuju svaki mjesec u godini, uvodi gledatelje u prepoznatljivo razdoblje socijalizma. I tri nadolazeće sezone slijedile su isti princip emitiranja. Okosnicu televizijske serije čini pojava *novog vala* koji je obilježio čitavo desetljeće i do danas ostao važan dio domaće glazbene kulture. Sve epizode nose nazive po pjesmama nastalima upravo u tom razdoblju.

Osim glazbe seriju su obilježili i važni povijesni događaji poput smrti Josipa Broza Tita, finala jugoslavenskog nogometnog kupa između Dinama i Crvene zvezde, koncerta Prljavog kazališta u Domu sportova, Cibonin naslov prvaka Europe i dr.²²⁰ Unatoč zvučnim događajima serija se uglavnom osvrće na sporedne i manje poznate situacije iz toga razdoblja jer je njezin primarni cilj oživjeti duh tadašnjeg vremena. Kroz živote dvije zagrebačkih obitelji saznajemo njihov položaj i funkciju u tadašnjem socijalističkom društvu te njegovo funkcioniranje u posljednjima godinama. Tako iz prve ruke saznajemo kako je služiti vojni rok u udaljenim dijelovima Jugoslavije, raditi u studentskim novinama, tek otvorenim privatnim buticima i svakodnevno živjeti u kriznim godinama.²²¹

Prilikom izrade scenarija autori su se bavili iscrpnim čitanjem knjiga vezanih uz osamdesete, s osobitom naglaskom na već spomenutu knjigu Igora Mirkovića koja je poslužila kao crpilište ne samo glazbenih već i brojnih drugih elemenata za snimanje same serije.²²² Provedena su i brojna detaljna istraživanja kako bi interpretacija osamdesetih bila što ispravnija jer i sam redatelj Goran Kulenović nije bio sudionik tadašnjih događanja. Radnji su doprinijeli i razni memoari te *Leksikon YU mitologije* kojima je dodatno obogaćena socijalistička pozadina.²²³

Unatoč kvalitetnoj pripremi kostimografije, rekvizita i scenografije, pojedine događaje, pejzaže i građevinske objekte u seriji nije bilo moguće oživjeti. Ograničeni budžet, razvoj suvremene arhitekture, prenamjena građevinskih objekata u druge svrhe i promjena okoliša na koju je utjecalo vrijeme i čovjek, samo su neke od okolnosti koje su utjecale na snimanje. Premda su pojedine scene snimljene pred objektima koji su zadržali izvorni oblik, mnoge su ipak bile dio improvizacije.²²⁴ Tako su dijelovi radnje

²²⁰ „Subotom ujutro“, HRT, 2015., <https://www.youtube.com/watch?v=m1FRYw61G4w> 12.1.2021.

²²¹ Kulenović, Goran, *Crno – bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015.

²²² „Subotom ujutro“, HRT, 2015., <https://www.youtube.com/watch?v=m1FRYw61G4w> 12.1.2021.

²²³ Isto.

²²⁴ „Svaki dan dobar dan“, HRT, 2015., <https://www.youtube.com/watch?v=VBjYKUArkqc>

snimani na drugim lokacijama koje dobrim dijelom slične stvarnim mjestima. Scene vezane uz utakmicu Crvena zvezda – Dinamo snimljene su na Partizanovom stadionu dok je samoborska vojarna predstavljala vojarnu u Nišu. Međutim, treba istaknuti kako imena poznatih zagrebačkih okupljališta, kafića i klubova poput Zvečke i Kulušića nisu izmišljena već nose svoje tadašnje, odnosno iz današnje perspektive gledano, kultne nazive. Kompromis je prisutan i tijekom odabira glazbene podloge u serije zbog nemogućnosti otkupa autorskih prava pojedinih sastava i glazbenika.²²⁵ Takvim se pristupom uspio stvoriti mozaik koji je omogućio neprestanu tečnost radnje odnosno serije.

Na kraju možemo zaključiti kako radnju *Crnog-bijelog svijeta* kao povjesničari ili istraživači moramo proučavati s oprezom. Unatoč brojnim autentičnostima prisutne su brojne izmišljene situacije kako bi se obogatio sam sadržaj i zaintrigirao veliki broj gledatelja što je u konačnici i učinjeno. Sam doživljaj radnje djeluje humoristično i simpatično iako je riječ o ozbiljnom i kriznom razdoblju socijalizma stoga je pojedine elemente teško mjeriti s pravilima povijesne znanosti.²²⁶ Međutim, oživljavajući duh vremena radnja nam omogućava da doživimo i iščitamo barem natruhe nekadašnjih događanja u socijalizmu i njihove utjecaje te važnost među njegovim žiteljima.

²²⁵ Isto.

²²⁶ „Goran Kulenović: Naši gledatelji nisu oni koji prate sapunice niti osobito prate televiziju“, Monitor.hr, 2019., <https://www.monitor.hr/goran-kulenovic-nasi-gledatelji-nisu-oni-koji-prate-sapunice-niti-osobito-prate-televiziju/>, 12.1.2021.

5. POVIJEST I FIKCIJA: POTROŠAČKA KULTURA

Potrošačko je društvo na europskim koordinatama svoj procvat doživjelo nakon Drugog svjetskog rata. Na to je uvelike utjecao američki pogled na svakodnevicu koji je podrazumijevao da čovjek slobodno vrijeme provodi u odmaranju, konzumiranju i uživanju.²²⁷ Stope rasta u pojedinim zemljama ovisile su o startnom položaju u poslijeratno vrijeme. Ipak, neovisno o stupnju razvijenosti svaka je zemlja težila punijim novčanicima, većoj zaposlenosti i kraćim radnim smjenama, velikoj brojci jeftinih stanova te boljim zdravstvenim i socijalnim uvjetima.²²⁸ Zapadne su zemlje za razliku od socijalističkih, koje su ulagale u industrijalizaciju, bilježile veći rast životnog standarda i plaća te brže poboljšavale udobnost življenja.²²⁹

Jugoslavija je u to vrijeme, opustošena ratom, prolazila ekonomsku rehabilitaciju. Unatoč vidljivom napretku zemlja u prvim poratnim godinama nije uspjela postići predratnu razinu te je 1945. godine primorana potpisati sporazum s UNRRA-om koja joj, više nego ijednoj drugoj europskoj zemlji, osigurava velike količine traktora, kamiona, pšenice i drugih prehrambenih proizvoda, ponajprije mesa.²³⁰ Građani su mogli kupiti ograničenu količinu proizvoda koja se dobivala pomoću potrošačkih knjižica i karata, točkica, kupona i bonova.²³¹ Problem je predstavljao i mali broj prodavaonica koji nije bio prirodan s obzirom na broj stanovnika.²³² Tržište je u tim poratnim godinama patilo od velike nestašice povrća te je osuđeno na konzumiranje nekvalitetnih proizvoda. Sličnu je sudbinu doživio glavni protagonist u Tribusonovu romanu *Povijest pornografije*, Stanislav Ivančić, koji kaže sljedeće: „Najradosniji trenutak nastave zvao se veliki odmor, za kojeg su nam dijelili mlijeko u prahu, kakao s mlijekom u prahu, ili žuti američki sir što se zvao 'unra'.”²³³ Imenu je pridonijela istoimena organizacija Ujedinjenih naroda koja je financijski pomagala narodima stradalima u ratu.

²²⁷ Vučetić, Radina, Koka-kola socijalizam. *Amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službenik glasnik, Beograd, 2012., 351.

²²⁸ Duda, 2005., 38.

²²⁹ Isto, 39.

²³⁰ Goldstein, 429.

²³¹ Duda, Igor, „Svakodnevica pedesetih: od nestašica do privrednog čuda“, *Način u jeziku/Književnost i kultura pedesetih. Zbornik radova 36. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Bagić, Zagreb, 2008, 74.

²³² Duda, 2005., 51.

²³³ Tribuson, Goran, *Povijest pornografije*, Znanje d.d., Zagreb, 1995., 39.

Zemlja se između siromašnog Istoka i bogatijeg Zapada, kao i u brojnim drugim sferama, u potrošnji našla negdje između.²³⁴ Jugoslavija je s duboko ukorijenjenom agrarnom prošlošću počela razvijati industrijalizaciju koja će u pedesetima postati sve prisutnija. Tome svjedoče pozitivni rezultati već krajem četrdesetih koji govore kako je industrijska proizvodnja u odnosu na 1939. godinu porasla 1947. godine za 21% dok je već sljedeće godine bila za 50% jača u odnosu na predratne godine.²³⁵ Krajem prve petoljetke Hrvatskoj se predviđao rast od 452%.²³⁶ Promijenjen je i odnos te djelovanje same proizvodnje. Naime, politika kvalitetnije proizvodnje zamijenila je politiku kvantitete, nastao je rigorozniji odnos prema škartu i već interes za dobru kvalitetu produkcije što je također utjecalo na kvalitetu proizvoda i kredibilitet samih tvornica.²³⁷ Bolju situaciju u zemlji opisuje i činjenica da je početkom pedesetih završilo razdoblje ograničene i osigurane opskrbe.²³⁸

Premda se industrijska proizvodnja strojeva od 1947. do 1955. godine povećala gotovo trostruko, cjelokupnu gospodarsku sliku kvario je usporeni rast proizvodnje za potrebe društvenog standarda i manja dostupnost pojedinih proizvoda.²³⁹ U to je vrijeme odrastao i Stanislav Ivančić koji je s vremenskim odmakom o tomu progovorio sljedeće: „Globalno gledajući, to je vrijeme Staljinove smrti i likvidacije Berije, te postupne konsolidacije jugoslavenskog sovjetskih odnosa; iz moje individualno – povijesne perspektive to je još uvijek faza nepostojanja upotrebljivih igračaka, čokolade i drugih nezaobilaznih proizvoda, kao što su televizija, banana i crtani film, primjerice. Neke od tih fantastičnih artikala, kao što su naranča, žvakaća guma i kromirani automobil na navijanje, upoznao sam tek nešto kasnije.“²⁴⁰

Razvoj industrije, jačanje ekonomskog rasta i životni standard utjecali su na buđenje potrošačkog društva pedesetih godina. Kako je njegovo bujanje bivalo sve veće, komunistička je vlast smatrala da nad njim treba imati kontrolu.²⁴¹ Polazilo se od ideje da potrošnja treba rasti sukladno sa gospodarskim tempom dok bi nju

²³⁴ Vučetić, 351.

²³⁵ Goldstein, 435.

²³⁶ Isto, 435.

²³⁷ Bilandžić, 437.

²³⁸ Duda, 2008., 74

²³⁹ Bilandžić, 386.

²⁴⁰ Tribuson, 1995., 29.

²⁴¹ Duda, Igor, „Potrošači kao nositelji socijalizma. Zaštita potrošača u sustavu društvenog samoupravljanja i društvenog rada“, *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma.*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2017., 248.

unaprjeđivali osnivanjem potrošačkih zadruga i potrošačkih savjeta.²⁴² Prvi su koraci k tome poduzeti već 1950. u Skoplju kada se osnivanjem prvog savjeta potrošača nadzire rad raznih obrtnika, promatra kretanje cijena i dužina radnog vremena te suzbijaju špekulacije.²⁴³ Iako se do kraja desetljeća brojka popela do šezdeset tisuća savjeta, zbog međusobne nepovezanosti i djelovanja unutar lokalnih okvira njihov utjecaj nije urodio željenim ciljevima.²⁴⁴ Tek će se Ustavom 1963. godine govoriti o njihovoj budućnosti i nastavku djelovanja.

Kako je najvažniji cilj komunizma bio osobna sreća čovjeka tako je država pedesetih krenula u podizanju razine životnog standarda i materijalne namirenosti koja bi do toga i dovela.²⁴⁵ S odmicanjem desetljeća raslo je gospodarstvo, važnost lake industrije s proizvodnjom robe široke potrošnje te se sve više pažnje usmjeravalo porastu životnog standarda.²⁴⁶ Stvoreni je optimizam, osim sve većeg broja zadovoljnih ljudi, doveo do kupnje prvih zapadnih licenci za proizvodnju i prodaju na jugoslavenskom tržištu.²⁴⁷

I sam Savez komunista Jugoslavije u svom programu 1958. godine pridaje pažnju udobnijem načinu života, raznolikom posjedovanju proizvoda, boljoj usluzi prema samim potrošačima te njihovom slobodnom vremenu koje je trebalo poprimiti hedonističke konture.²⁴⁸ Ipak, zemlja je težila uspostavljanju ravnoteže između bogatstva kapitalističkog društva i skromnosti koju su zagovarale socijalističke zemlje.²⁴⁹ Rađanje potrošačke svijesti u Hrvatskoj ponukala je i interpretacije pjesme Mala djevojčica na opatijskom festivalu zabavne glazbe iste godine, iz čijih se stihova mogu iščitati želje za brojnim proizvodima i njihovom upotrebom.²⁵⁰ Domaća je industrija počela pokazivati veliki napredak u proizvodnji i tako unijela promjene u jelovnike hrvatskih kućanstava. Tako su se na kuhinjskom stolu obitelji Ivančić po prvi puta kuhala juha iz vrećice, isprobavale zgušnjavala za čušpajze i kušala hrana iz

²⁴² Duda, Igor, „Konzumerizmom do komunizma? Potrošačka kultura u Hrvatskoj od 1950-ih do 1980-ih“, *Potrošačka kultura i konzumerizam*, ur. Snježana Čolić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2013., 85.

²⁴³ Duda, 2017., 253.

²⁴⁴ Isto, 253.

²⁴⁵ Duda, 2013., 85.

²⁴⁶ Duda, 2017., 247.

²⁴⁷ Goldstein, 491.

²⁴⁸ Buhin, 2017., 226.

²⁴⁹ Duda, 2013., 87.

²⁵⁰ Duda, 2010., 18.

konzervi.²⁵¹ Majka je kao prava domaćica sada mogla svoje kućanstvo osvježiti deterdžentom koji je dolazio u raznim bojama i pripremati ukusna jela pomoću različitih ručnih i nožnih miksera te električnog roštilja.²⁵²

Stoga, iako se začetak hrvatske potrošačke kulture može smjestiti u devetnaesto stoljeće, počeci razvoja masovnog potrošačkog društva sve češće datiraju upravo na kraju 1950-ih godina.²⁵³ Sve veća ponuda i potrošnja morili su Branka Aničića, oca Siniše Aničića, u seriji *Ne dao bog većeg zla* čija škrtarav narav nije najbolje prihvaćala sve učestalije sinove prohtjeve. Tako otac za razliku od novčanih izdataka ukućane nikad nije zakinuo za glasne monologe poput : „Hranim te, oblačim i financiram tvoje bedastoće, a ti ovako! Što misliš, tko sam ja? Švicarski bankar? Rockefeller? Vlasnik južnoafričkog rudnika dijamanta? Otkud mi novac?“²⁵⁴

Početak šezdesetih Hrvatska je dosegla visoku razinu industrijskog razvoja i u tome je uz Sloveniju prednjačila u Jugoslaviji. Osim potrošnje porasla je i kvaliteta života. Stanovnicima je omogućena bolje zdravstvena zaštita te je poboljšana prehrana.²⁵⁵ Korištenje godišnjih odmora dovelo je do toga da sve više turista posjećuje jadransku obalu i utječe na uspon turizma.²⁵⁶ U idućih nekoliko godina, do tada dominantni, socijalni smještaji bivaju zamijenjeni komercijalnim dok strani turisti počinju u ljetovanju premašivati domaće.²⁵⁷ Stanislavu Ivančiću u oko su upale kolone čeških turista, koje su se baš u vrijeme Praškog proljeća nalazile na jadranskoj obali te uz svoje malene neobične kamp prikolice i šatore plakali i prepričavali politička događanja u domovini.²⁵⁸

Inzistiranje na lakoj i srednjoj industriji, marginalizacija teške, visoka investicijska izdvajanja, racionalniji privredni sustav i jugoslavenski proizvodi na sovjetskim tržištima doveli su Hrvatsku i Jugoslaviju u red srednje razvijenih zemalja.²⁵⁹ Bolja ekonomska situacija dovela je i do porasta kupovne moći. Tako se rast osobne potrošnje između 1953. i 1963. godine povećao za 10 posto.²⁶⁰ Razlog

²⁵¹ Tribuson 1995., 49.

²⁵² Isto, 49.

²⁵³ Duda, 2010., 18.

²⁵⁴ Tribuson, 2002., 56.

²⁵⁵ Goldstein, 523.

²⁵⁶ Duda, 2005., 55.

²⁵⁷ Duda, 2013., 92.

²⁵⁸ Tribuson, 1995., 152.

²⁵⁹ Bilandžić, 435.

²⁶⁰ Goldstein, 491.

valja tražiti i u sve prisutnijem utjecaju amerikanizacije koja je poticala čežnju za većom potrošnjom.²⁶¹ Brojna su kućanstva postala bogatija za kuhinjske uređaje poput radija i tranzistora, usisavača električnih i plinskih štednjaka, televizora, telefona i magnetofona.²⁶² Pravi potrošački i tehnološki procvat zahvatilo je i obitelj Aničić koja je tih godina nabavila hladnjak, a nedugo zatim i razgovorljivu kutiju koja je ukućane prikovala uz ekran umjesto uz dotad vrlo popularni radio i uživala njihovo veliko poštovanje.²⁶³ Bjelovarska obitelj nije ostala imuna niti na sve veći broj automobila koji se vozio po državnim prometnicama. „Tjedan ili dva nakon toga, kada je treći put, i to uz debelu protekciju, položio vozački ispit, odlučivši se upustit u avantura kredita svih kredita te kupiti škodu 1000MB, u nastupu rijetke i sasvim čudne dobrodušnosti, otac me ponudio Badelovim vinjakom i dao mi dvije stotke.“²⁶⁴

Iako je početkom desetljeća prosječno kućanstvo trošilo visok postotak svojih mjesečnih prihoda na troškove prehrane, i tako ostajalo bez novca koji bi se mogao potrošiti na bujice novih proizvoda. Upravo je razdoblje između 1961. i 1965. godine vrijeme svih vrsta modernizacije pa tako i kućanstva i porasta udobnosti življenja jer su tad kupljeni štednjaci, usisivači, gramofoni i telefoni počeli postajati neizostavni dio jugoslavenske kućne budućnosti.²⁶⁵ Diljem Jugoslavije počeli su nicali i neboderi koji su postajali utočište kako obiteljima koje su stekle pravo na stan tako i proizvodima na koje potrošač nije mogao ostati imun.²⁶⁶

Potrošački sve raspoloženijem hrvatskom društvu u prilog je išla i činjenica da se šestodnevni radni tjedan pretvara u petodnevni i tako pruža priliku za odlazak na more i razne druge pogodnosti. Individualna sloboda koja je u stopu pratila i liberalizaciju vlasti, omogućila je jugoslavenskim građanima jednodnevne šoping izlete koje bi nerijetko, upravo za vikend, provodili u talijanskom Trstu.²⁶⁷ „Irena i ja smo cijeli dan kupovali po zakrčenim i pretrpanim tršćanskim dućanima dok nas je on strpljivo čekao, sjedeći u obližnjim kafeterijama i bistroima. Uvečer smo Irena i ja jedva hodali

²⁶¹ Vučetić, 31.

²⁶² Duda, 2010., 146.

²⁶³ Tribuson, Snježana, *Ne dao Bog većeg zla*, Maxima film, Zagreb, 2003, epizoda 3.

²⁶⁴ Tribuson, 2002., 200.

²⁶⁵ Duda, 2005., 65.

²⁶⁶ Goldstein, 523.

²⁶⁷ Duda, 2010., 70.

pod teretom nabreklih, raznobojnih plastičnih vrećica s logotipima talijanskih i svjetskih firmi, a on nije kupio ništa nego je svejednako ismijavao našu potrošačku strast.“²⁶⁸

Javljaju se i do tada nepoznati proizvodi poput sportske tkanine, uvezenog aparata za brijanje, plastičnih kanta za smeće, sušenog voća u pakiranju te žitnih bombona.²⁶⁹ U Hrvatskoj se javljaju prehrambene industrije poput varaždinske „Koke“, zagrebačkog „Agrokora“ te koprivničke „Podravke“.²⁷⁰ Osim sve bogatijih domaćih proizvoda vidljiv je i utjecaj zapada u jugoslavenskim prodavaonicama na čijim su se policama mogli pronaći Coca-Cola i gotova hrana.²⁷¹ Pojedine prodavaonice prodavale su strane cigarete, luksuzna alkoholna pića, razne čajeve i kavu.²⁷² Jaki trgovinski odnosi sa Zapadom doprinijeli su otvaranju prvih punionica stranih gaziranih pića.²⁷³

Iako se začetak potrošačke groznice smješta u šezdesete godine, njezina se eksplozija dogodila sedamdesetih. Životni je standard u odnosu na 1956. godinu narastao tri puta.²⁷⁴ Povećanjem plaća povećala se mogućnost raznovrsnog kupovanja jer je udio prehrane u troškovima života u odnosu na pedesete opao te je iznosio 39, 5 posto.²⁷⁵ Zahvaljujući neprestanom rastu sve se više novca troši na stanove, namještaj, kućnu opremu te televizore i automobile čija je prodaja porasla za 34 odnosno 70 puta.²⁷⁶ Godine 1970. povećao se i broj prodavaonica u odnosu na pedesete te je on u Hrvatskoj bio duplo veći, nešto više od petnaest i pol tisuća.²⁷⁷ Unatoč povećanju u Hrvatskoj 58% naselja i dalje ne posjedu prodavaonicu.²⁷⁸ Tako je na jednu prodavaonicu dolazilo 283 stanovnika.²⁷⁹ Ta će brojka i dalje padati u idućim godinama stoga će porasti i komotnost kupovanja. Razvijena kultura kupovanja dovela je i do pojave kreditnih kartica koje su svoj začetak imale u kasnim šezdesetima, a upravo sedamdesetih doživjele svoj uspon.²⁸⁰ One su Jugoslaviji došle zajedno sa stranim turistima kojih je tih godina bilo sve više. Shodno tomu godišnje je broj ležajeva

²⁶⁸ Tribuson, 1995., 194.

²⁶⁹ Duda, 2005., 66.

²⁷⁰ Goldstein, 525.

²⁷¹ Vučetić, 306.

²⁷² Isto, 355.

²⁷³ Duda, 2013., 88.

²⁷⁴ Bilandžić, 438.

²⁷⁵ Isto, 633.

²⁷⁶ Isto, 633.

²⁷⁷ Duda, 2010., 38.

²⁷⁸ Duda, 2017., 259.

²⁷⁹ Duda, 2010., 39.

²⁸⁰ Isto, 48.

tijekom desetljeća rastao za oko 24 tisuće.²⁸¹ Izuzev novih ulaganja koja su se odnosila najviše na jadranska područja, do kraja sedamdesetih porastao je i broj vikendica za pet puta.²⁸² U njihovoj su gradnji obitelji ostavljale vlastiti kapital iako su ih zapravo rijetko posjećivali, a kuće su dobrim djelom uzrokovale urbanistički kaos diljem Jadrana.²⁸³ Koncem desetljeća ostvarena je najveća kupovna moć u povijesti Jugoslavije. Upravo je to vrijeme velikog potrošačkog optimizma, najviših plaća i dostupnosti kredita stoga ne čudi podatak da je upravo tada doživljen vrhunac prometa u maloprodaji.²⁸⁴

Sam početak osamdesetih donio je nešto drugačiju sliku. Premda se povećao broj kreditnih kartica, potrošačkih kredita, javljaju se čekovi i čekovi bez pokrića, igre na sreću, a krajem desetljeća i bescarinske prodavaonice odnosno *duty free shopovi*, zemlju je zahvatila ozbiljna gospodarska kriza.²⁸⁵ Velika zaduženja gomilana tijekom sedamdesetih, koja su ujedno i zaslužna za život izvan vlastitih mogućnosti, stigla su na naplatu.²⁸⁶ Životni je standard bio u padu, a inflacija je nekontrolirano rasla. Nedostatak deviza kočio je uvoz nafte što je uzrokovalo nestašicu benzina i drugih derivata stoga je država sustavom vožnje par-nepar, bonovima za gorivo i racionalnom potrošnjom nastojala suzbiti nestašicu dok se manjak električne energije suzbijao redukcijom.²⁸⁷ Uslijedila je i nestašica osnovnih namirnica poput kave, deterdženta, mesa, ulja, šećera i sl. Stanovništvo je tako osuđeno stajati u dugim redovima nadajući se pokojoj namirnici te nabavi na crno koja će prerasti u svakodnevnu praksu.

Tako je Ksenija Kipčić u *Crno-bijelom svijetu* satima stajala u redu kako bi kupila ograničenu količinu mlijeka dok se njezin muž Dominik pomoću svojih „izvora“ domogao toliko željene kave i još rjeđeg „eurokrema“.²⁸⁸ Zbog straha od nestanka proizvoda brojni su Jugoslaveni stvarali zalihe. Opća paranoja navela je upravo Dominikovu sestru Dunju da svoje ladice napuni ulošcima koje je sve teže bilo pronaći.²⁸⁹ Slaba ponuda primorala je jugoslavenske obitelji da pojedine proizvode kupuju u već dobro poznatom Trstu. Kako bi svojoj djeci kupila odjeću koje nije bilo u

²⁸¹ Isto, 307.

²⁸² Taylor, 188.

²⁸³ Goldstein, 575.

²⁸⁴ Duda, 2010., 41.

²⁸⁵ Duda, 2013., 88.

²⁸⁶ Duda, 2017., 248.

²⁸⁷ Goldstein, 596.

²⁸⁸ Kulenović, Goran, *Crno-bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015, Sezona 2, epizoda 3.

²⁸⁹ Isto, sezona 2, epizoda 9.

Jugoslaviji, već spomenuta Ksenija uputila se u Italiju ne bili svojim sinovima kupila tenisice i hlače.²⁹⁰ Osim velikih želja Jugoslaveni preko granice nose i velike količine novca koje bivaju skrivene na vrlo domišljatim mjestima. Jedno od takvih je i cigareta u koju je Ksenijin bivši muž, Juraj Kipčić, sakrio svoj novac prilikom prelaska granice.²⁹¹ Sadržaj tršćanskih vrećica, koje su se u osobnim automobilima i autobusima dovozile u Jugoslaviju, naposljetku je ovisio o snalaženju njezinih građana prilikom prelaska granice te pregledavanju carinika i njihovu raspoloženju.

Unatoč krizi koja je pokucala na vrata, vidljivi su pomaci u odnosu na početke potrošačkoga društva u zemlji. Prva tri cjelovita desetljeća socijalističke Hrvatske predstavljala su najdulji pozitivni razvoj na što ukazuje prosječni godišnji BDP koji je rastao za 6,7 posto.²⁹² Krajem osamdesetih Hrvatska je i dalje širila svoju trgovačku mrežu pa je tako u odnosu na sedamdesete broj prodavaonica porastao na 22 tisuće, broj samoposluga na gotovo 1 900 dok je sramežljivi broj robnih kuća narastao za pet puta.²⁹³ Godine 1990. gotovo svako kućanstvo posjeduje štednjak, televizor, hladnjak i perilicu rublja. Automobili su postali gotovo neizostavni dio svakodnevnice stoga je na jedan automobil 1989. dolazilo šest stanovnika.²⁹⁴ Na kraju valja istaknuti kako je zemlja dosegla brojku od 926 tisuća ležajeva u turizmu koji će tijekom idućih nekoliko desetljeća postati njezin zaštitnik znak.

²⁹⁰ Isto, sezona 1, epizoda 10.

²⁹¹ Isto, sezona 1, epizoda 10.

²⁹² Duda, 2013., 86.

²⁹³ Duda, 2010., 40.

²⁹⁴ Duda. 2013., 94.

6. POVIJEST I FIKCIJA: POPULARNA KULTURA

Sovjetska se prisutnost u poraću očitovala i na filmskim platnima te glazbenim pozornicama. Oni su na neposredan način služili obrazovanju stanovništva i njegovu daljnjem oblikovanju. Upravo su u tim poratnim godinama stvoreni uvjeti za masovno širenje popularne kulture.²⁹⁵ Opći razvoj zemlje vidljiv je bio i u povećanju zabavnih sadržaja. Hrvatska je 1946. godine brojila 162 kina što je bio porast za više od trećine u odnosu na razdoblje 1939.²⁹⁶ Na jugoslavenskoj razini prisutne su velike razlike u broju kina pa tako, kao i mnogim drugim sferama, Slovenija dominira dok je primjerice Makedonija imala tri puta manje kina od nje.²⁹⁷ Broj jugoslavenskih kina odmah se nakon rata počinje povećavati i već se u sljedećih nekoliko godina povećao za gotovo trećinu.²⁹⁸ Snažni sovjetski utjecaj rezultirao je dominacijom njihova filma u jugoslavenskim kinima i tako smanjio broj do tada prisutnih zapadnih filmova. Samo godinu dana kasnije, 1947. godine, u zemlju je uvezeno 159 sovjetskih filmova dok je američkih bilo tek jedanaest.²⁹⁹ Što se pak tiče domaće filmske industrije najčešće je bila riječ o filmovima koji interpretiraju partizanske ofenzive, okupatorske zločine, stradanje naroda, što je značilo da su imali istaknutu propagandnu crtu.³⁰⁰

Glazbena je scena krajem četrdesetih također bila označena sovjetskim pečatom. Česta gostovanja sovjetskih ansambala i raznih skladatelja privlačila su veliku pozornost u zemlji dok su u jazz glazbi engleski jezik i improvizacija karakterizirani kao nepoželjan zapadni element.³⁰¹ Tako su bile poželjne pjesme ratne tematike kao i ruske tradicionalne pjesme.³⁰² Tadašnje zabave u Jugoslaviji činile su i ruska i zapadna glazba, ali je potonja do početka pedesetih bivala marginaliziranom.³⁰³

Na domaćoj glazbenoj sceni prisutan je bio jaz među slušateljima različitih žanrova što je uvelike ovisilo i o stupnju razvijenosti pojedinog djela zemlje te prihvatanju nadirućih utjecaja. Pedesetih se na udaru našao upravo folklor za koji su

²⁹⁵ Janjetović, 17.

²⁹⁶ Radelić, 162.

²⁹⁷ Janjetović, 58.

²⁹⁸ Isto, 56.

²⁹⁹ Vučetić, 85.

³⁰⁰ Doknić, 87.

³⁰¹ Janjetović, 35.

³⁰² Buhin, Anita, „Opatijski festival i razvoj zabavne glazbe u Jugoslaviji (1958. – 1962.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2016, 141.

³⁰³ Janjetović, 34.

mnogi smatrali da je riječ o umirućem glazbenom fosilu.³⁰⁴ Premda je narodna glazba vlastima bila sinonim za nerazvijenost i stariju populaciju, tolerirana je od najviših vlasti i nerijetko korištena u propagandne svrhe.³⁰⁵ Vlasti su se, kako bi promovirale narodnu glazbu, zalagale za njihove obrade na radijskim frekvencijama, ali to nije naišlo na pozitivne kritike. Usprkos protivljenju glazbenih neistomišljenika nju nije bilo moguće iskorijeniti.³⁰⁶ Džez, koji se na jugoslavenskoj pozornici slušao i tijekom Drugog svjetskog rata, potiskivan je od 1945. do 1955. zbog nepoželjnih zapadnih utjecaja na stanovništvo, osobito mlade.³⁰⁷ Javljaju se i njemački šlageri, francuske šansone i talijanske kancone koje u Jugoslaviju dolaze pedesetih na svom vrhuncu.³⁰⁸

Najviše je pažnje privlačila zabavna glazba koja se pedesetih nametnula kao vodeći žanr na jugoslavenskoj sceni.³⁰⁹ Popularnosti zabavne i džez glazbe koje su od potiskivanja četrdesetih došle na najviše grane pedesetih, doprinijeli su i domaći glazbeni festivali u Zagrebu, Opatiji, Beogradu i Skoplju te talijanski utjecaji i brojna gostovanja inozemnih majstora džeza i zabavne glazbe. Veliki utjecaj na njihov uspon imala je vlast koja je željela stvoriti jugoslavensku zabavnu glazbu te ju je počela smatrati prihvatljivom. Sve to ne bi bilo moguće bez povećanja broja radio stanica u Jugoslaviji koje su 1956. godine dosegnule brojku dvadeset za razliku od prijeratnog razdoblja kada ih je bilo samo tri.³¹⁰ Ubrzo se na radijskim valovima i tek rođenoj televiziji, u tvornicama gramofonskih ploča (npr. Jugoton) ta vrsta glazbe počela nametati kao dominantna.³¹¹ U tu se glazbenu trku, koja je pedesetih iznjedrila različite glazbene pravce, krajem desetljeća priključila se i rock glazba čiji prodor više nije bilo moguće zaustaviti.³¹²

Sve prisutnije okretanje ka Zapadu omogućilo je Jugoslaviji da se u njoj tijekom pedesetih i šezdesetih oblikuje specifična popularna kultura.³¹³ To ne bi bilo moguće da zemlja nije težila vlastitoj ideološkoj poziciji prema lakim žanrovima, liberalizaciji i

³⁰⁴ Isto, 88.

³⁰⁵ Janjetović, 91.

³⁰⁶ Isto, 90.

³⁰⁷ Isto, 36.

³⁰⁸ Buhin, 2016., 147.

³⁰⁹ Janjetović, 128.

³¹⁰ Isto, 64.

³¹¹ Škarica, Siniša, *Kad je rock bio mlad. Priča sa istočne strane (1956–1970.)*, VBZ, Zagreb, 2005., 30-31.

³¹² Janjetović, 141.

³¹³ Buhin, 2017., 222.

otvaranju ka zapadnih utjecajima.³¹⁴ Film, glazba, popularna književnost, televizija, vesterni, stripovi, moda, gramofonske ploče i Coca-cola samo su neki od elemenata američke popularne kulture koja se ukorijenila u zemlji.³¹⁵ Groznici američkih blagodatni, točnije američkim vesternima, predao se Siniša Aničić koji se imitacijom u kutku svoje sobe zajedno sa tatinim revolverom za trenutak zaputio na Divlji zapad.³¹⁶ To ne bi bilo moguće bez televizora koji, unatoč rijetkosti u prvim nekoliko godina jugoslavenskog programa, u šezdesetima postaje sve učestalija pojava u domovima. Izuzev televizora, u kući Aničićevih se već nešto ranije nalazio radio prijemnik, a posjedovanje tog uređaja ubrzano je raslo u drugoj polovici pedesetih i početkom šezdesetih. Neposjedovanje radija počelo je predstavljati kaskanje u urbanizaciji društva. „Jozići nemaju ni radio! – otpovrne otac i ja sam se odmah prisjetio kako su se subotom znali dotjerati i otići kumovima na *Porodicu Veselić* ili *Mikrofon je vaš*.“³¹⁷ Na početku sedmog desetljeća i gramofon postaje sve popularniji oblik konzumiranja glazbe, posebice strane. Njega je među prvima posjedovao Čedo Kralj, prijatelj Stanislava Ivančića. „Bio je to glomazan gramofon u zaštitnoj kutiji boje okera, s kožnatim poklopcem na kojemu je bio montiran veliki zvučnik.“³¹⁸ Jedan od prvih domaćih gramofona, proizveden u „Iskri“, ubrzo je dobio i Siniša.³¹⁹

Pojaва zapadne glazbe utjecala je i na odijevanje generacija koje su je intenzivno slušali. Takva moda i popularna kultura načelno su osuđivani od strane vlasti stoga su imali nešto manje prostora na televiziji i radiju.³²⁰ Niti starije generacije nisu ostale imune na utjecaje koji su sve više počeli obuzimati njihove potomke. Pošasti sa zapada komentirale su i lokalnoj briačnicu koju je svakodnevno posjećivao poznanik Siniša oca, drug Blažo Nekvinda. „U posljednje se vrijeme Blažo strašno ljutio na nepovoljan utjecaj Zapada na našu omladinu, koja je sve više nosila traperice i slušala zapadnu, kapitalističku glazbu, zanemarujući naše i te kakve domaće vrijednost, posebice one socijalističke i proletherske.“³²¹ To je na svojoj koži od strane vlastita oca okusio i sam Stanislav Ivančić koji kaže sljedeće: „U Presleyu je vidio poguban utjecaj Zapada, žvakaće gume i traperice bile su truli kapitalistički proizvod

³¹⁴ Isto, 222.

³¹⁵ Vučetić, 40.

³¹⁶ Tribuson, Snježana, *Ne dao Bog većeg zla*, Maxima film, Zagreb, 2003., epizoda 2.

³¹⁷ Tribuson, 2002., 133.

³¹⁸ Tribuson, 1995., 66.

³¹⁹ Tribuson, 2002., 189.

³²⁰ Isto, 369.

³²¹ Isto, 155.

lansiran pod sredstvom CIA-e, u westernu i krimiću gledao je revitalizaciju nakaradnog građanskog morala.“³²²

Osim američkih utjecaja zemlju su preplavili francuski filmovi i stripovi te talijanski glazbeni i modni utjecaji.³²³ Kako je Apeninski poluotok Jugoslaviji prvi geografski susjed, nije bilo moguće, posebice u krajevima bliskim Italiji, izbjeći zapadnu glazbenu i modnu kulturu. Ipak, ona je uspjela prodrijeti i do sjeverne Hrvatske i Branka Aničića koji je uživao noseći talijanske mokasinke i austrijske košulje.³²⁴ Iz toga se može zaključiti kako je, iako skeptičan i ideološki vezan, jugoslavenski čovjek sve više prihvaćao i konzumirao promjene u svojoj zemlji.

Sklonost američkim blagodatima posebno je vidljiva na području filma. Jugoslavenstvo je tržište filmova šezdesetih bilo potpuno otvoreno za strane filmove koji su činili najveći dio repertoara, točnije 85 posto.³²⁵ Osim vesterna, koje će sve učestaliji početi snimati i jugoslavenska kinematografija, sve popularniji postaju filmovi sa karizmatičnim glumcima poput Audrey Hepburn, Johna Waynea, Ave Gardner i Marilyn Monroe čiji je nastup u kinima fanatično iščekivao Sinišin najbolji prijatelj, Zumzo.³²⁶ U tom razdoblju, točnije sredinom desetljeća, i dalje su prevladavali zapadni filmovi, mahom iz SAD-a.³²⁷

Sve se više imitiraju i razne glazbene ikone pa je tako Milan Grabar, Stanislavov dugogodišnji prijatelj, vjerovao da je vjetrovku koju mu je poslala teta iz SAD-a nosio i sam Elvis Presley.³²⁸ Uz kralja rocka jugoslavensku glazbenu scenu počinju preplavljivati i razni svjetski bendovi koji u šezdesetima stječu planetarnu popularnost. „Pohod Beatlesa podsjećao je na rez čeličnog noža kroz maslac; sve je išlo jednostavno i lako, nitko se nije mogao oduprijeti i spasiti. Za Beatlesima su došli Stonesi, Dylan, Whoovci, Animalsi, a za upućenije i Beach Boysi, Themovci, Doorsi Donovan, Manfred Mann, Dave Clark Five i mnogi, mnogi drugi.“³²⁹ Njihov dolazak

³²² Isto, 66.

³²³ Janjetović, 141-142.

³²⁴ Tribuson, 1995., 66.

³²⁵ Vučetić, 90.

³²⁶ Tribuson, Snježana, *Ne dao Bog većeg zla*, Maxima film, Zagreb, 2003., epizoda 3.

³²⁷ Vučetić, 91.

³²⁸ Tribuson, 1995., 73.

³²⁹ Isto, 97.

rezultirao je osnivanjem domaćih rock bendova poput Crvenih koralja, Bijelih strijela i Indexa koji su svojim osnivanjem započeli rock eru u Jugoslaviji.³³⁰

Uskoro je i jugoslavenska filmska industrija počela, po uzoru na Zapad snimati vlastite verzije filmova s američkim elementima, napose vesterne. Što se hrvatskog filma tiče i tu se događaju brojne promjene i javlja sve kvalitetniji sadržaj. Upravo su šezdesete iznjedrile neka nova redateljska imena poput Antuna Vrdoljaka, Vanče Kljakovića, Krste Papića, Ane Babaje, Vatroslava Mimice, Krešimira Golika i Zvonimira Berkovića.³³¹ Mnogi tako smatraju da su u okviru autorske kinematografije tih godina nastali najbolji hrvatski filmovi. Uradci Zvonimira Berkovića *Moj stan* iz 1962. i *Balada o pijetlu* 1964. nagrađivani su na festivalu u Cannesu dok njegov *Rondo* iz 1966. i danas slovi kao jedno od najboljih domaćih ostvarenja. Zlatnom palmom može se pohvaliti i dokumentarni film *Od 3 do 22* vrlo poznatog Krešimira Golika.³³²

Sve se više razvijala i zabavna glazba koja je potisnuta narodnu te prema statistikama iz 1963. i 1964. godine zauzimala vodeće mjesto u glazbenom programu radijskih stanica.³³³ U tom razdoblju svoje prve korake čine, sad već glazbeni doajeni poput Arsena Dedića, Gabi Novak, Zdenka Runjića, Mate Miše Kovača, Ivice Šerfezija, Tereze Kesovije dok je Ivo Robić već neko vrijeme bio popularna glazbena zvijezda, kako u domaćim tako i u stranim zemljama poput Austrije i Njemačke.³³⁴ Ipak, sve veća empatija prema zapadnoj glazbi, osobito kod mlađih generacija, počela je izazivati cinizam kad je u pitanju domaće stvaralaštvo. „Sad sam želio svoj radioaparat, jer su mi emisije poput Jimmy Saville Show, Tony Prince Show i osobito Top Twenty bolno kolidirale s onim što su slušali ostali ukućani.“³³⁵ Jaz prema domaćoj glazbenoj sceni bio je jasan pokazatelj zapadnih obrazaca ponašanja koji postaju simbol novih generacija i specifična subkultura.³³⁶

Liberalizacija medija bila je iz svakog dana sve vidljivija. Na tržištu je bilo sve više šund romana i zabavnog tiska.³³⁷ Televizija je emitirala najpopularnije američke serije i filmove.³³⁸ *Gradić Peyton, Dugo, toplo ljeto, Doktor Kildare, 87. policijska*

³³⁰ Škarica, 2005., 76.

³³¹ Škrabalo, Ivan, *Hrvatska filmska povijest. Ukratko (1896.-2006.)*, VBZ, Zagreb, 2008., 96.

³³² Isto, 97.

³³³ Buhin, 2017., 228.

³³⁴ Škarica, Siniša, *Tvornica glazbe. Priče iz Dubrave.*, Croatia Records d.d., Zagreb, 2017., 128.

³³⁵ Tribuson, 2002., 186.

³³⁶ Goldstein, 517.

³³⁷ Janjetović, 255.

³³⁸ Goldstein, 385.

stanica samo su o nekih američkih naslova prikazani na jugoslavenskim ekranima.³³⁹ Prozor u svijet razonode bio je sve otvoreniji. Zabavni elementi sve su više zauzimali stranice stripova, romana i raznih hrvatskih tjednika poput Studija, Starta i Vjesnika.³⁴⁰ Upravo Vjesnik u tom razdoblju donosi najviše izabranih prijevoda iz strane publicistike i tiska, od toga gotovo većinu sa Zapada.³⁴¹ Zagrebački časopisi poput *Pop expressa* sve se učestalije i otvorenije bave rock glazbom dok joj i diskografske kuće, radio i televizija počinju posvećivati svoju pažnju.³⁴²

Sedamdesete je Jugoslavija tako dočekala kao zemlja s već oblikovanom popularnom kulturom, koja je uz socijalističke elemente i ustaljenu amerikanizaciju čini neizostavni dio svakodnevice. Broj kina u Jugoslaviji je 1970. dosegnuo brojku od 1592 dok se iznos radio pretplatnika već iduće godine približavao broji od četrdeset tisuća.³⁴³ U to je vrijeme već polovica hrvatskih kućanstava posjedovala televizore, sve češće i u boji, putem kojih je pratila sve obilnije zabavne sadržaje.³⁴⁴ I sve učestaliji gramofoni postaju način slušanja glazbe u petini hrvatskih domova u sedamdesetima.³⁴⁵ Nedostupnost gramofona svakomu te stranih ploča koje su u Hrvatskoj preslušavane čak i godinu dana nakon izlaska, dovele su do toga da su one štovane poput relikvija među slušateljima koji su ih, nakon narudžbi iz stranih zemalja, razmjenjivali i slušajući pomno pazili.³⁴⁶

Rock glazba ušla u sve pore hrvatskog društva. Tomu je pridonijelo i slaganje od strane najviše vlasti. Stoga tendencija kompromisa rock glazbe i vlasti jača. Same su vlasti počele sudjelovati u organizaciji festivala na kojima se uz zabavnu glazba izvodila i rock glazba. Ipak, ona ju je nastojala usmjeriti ka jugoslavenskim vrijednostima. Zbog toga su grupe poput Bijelog dugmeta, Yu grupe, Leb i sol, Smaka i Kornij grupe u svoju glazbu unosile elemente jugoslavenskog folkloru kako bi proširile dio svoje publike i pridobili barem djelić onih koji su gajili sklonost narodnjačkoj glazbi koja je u svojim slušateljskim krugovima uživala veliku popularnost.³⁴⁷

³³⁹ Vučetić, 385.

³⁴⁰ Radelić, 370.

³⁴¹ Goldstein, 517.

³⁴² Janjetović, 145.

³⁴³ Isto, 66.

³⁴⁴ Duda, 2010., 181.

³⁴⁵ Isto, 177.

³⁴⁶ Mirković, Igor, *Sretno dijete*, Fraktura, Zagreb, 2004., 11.

³⁴⁷ Janjetović, 155.

Tijekom sedamdesetih rastu naklade ploča i koncerti počinju imati sve više posjetitelja. Na jugoslavenskoj sceni izrasta sve više značajnih grupa koje na jednako kvalitetan način sviraju po čitavoj zemlji i tvore praktično, neideološko i apolitično jugoslavenstvo.³⁴⁸ Uz domaće izvođače koncertne dvorane i stadione punili su i strani bendovi poput Queena, Iron Maiden i Rolling Stonesa i glazbenici poput Erica Claptona. Upravo se njegovom koncertu krajem sedamdesetih radovao Voljen Kipčić ali je zbog služenja vojske i nepristupačnosti svojih nadređenih propustio taj događaj.³⁴⁹

Najezi rock glazbe krajem desetljeća priključio se i punk. „U biti još melodiozan rock, koji su Stones pomalo naivno držali estetikom buke, zamijenila je frenetična pankerska grmljavina, praćena rogobatnim recitativom. Duge kose i navine arabeske djece cvijeća potisnula je koža, metalne zakovice, ziherice, šareno obojena i raščupana kosa, a tihi bunt pacifista iz šezdesetih prešao je u bunt automatskog pištolja i plastičnog eksploziva raznih ultralijeve organizacija.“³⁵⁰ Na slovenskoj se sceni ubrzo pojavila grupa Pankrti koja se i danas smatra predvodnicom punka u Jugoslaviji i „novovalnog“ glazbenog razdoblja u Jugoslaviji.³⁵¹

U tom su razdoblju osnovani novi bendovi poput Azre, Parnog valjka, Filma, Haustora i Prljavog kazališta koji će nadživjeti jugoslavensku državu. Posljednji u nizu svoje ime duguju tada u svijetu i Jugoslaviji vrlo popularnom stripu, *Alanu Fordu*.³⁵² Novonastale su grupe svoj oslonac pronašle u omladinskim novinama poput *Poleta* koje su pridonijele popularizaciji i afirmaciji novih glazbenih pionira, a nešto ranije i hrvatskoj strip produkciji. Glazbenoj euforiji prepustili su se Žarko i Una koji na staru godinu preslušavaju novu ploču „Prljavaca“, kako su ubrzo prozvani.³⁵³ Novim albumom *Crno-bijeli svijet*, kao novogodišnjim poklonom, nastojao je pridobiti njezine simpatije.³⁵⁴

Uz nove glazbene zvukove koji su obogatili scenu i televizija uživa veliku popularnost, točnije serije poput *Nepokorenog grada*, *Boljeg života*, *Velog mista* i

³⁴⁸ Isto, 151.

³⁴⁹ Kulenović, Goran, *Crno-bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015, sezona 1, epizoda 1.

³⁵⁰ Tribuson, 1995., 273.

³⁵¹ Mirković, 25.

³⁵² Isto, 25.

³⁵³ Kulenović, Goran, *Crno-bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015, sezona 1, epizoda 1.

³⁵⁴ Isto.

Inspektora Vinka koje su prikivale gledatelje uz televizor.³⁵⁵ Kao jedna od popularnijih nametnula se serija *Smogovci* koja je krenula sa emitiranjem na malim ekranima 1982. godine.³⁵⁶ Osim Hitrecove adaptacije istoimenoga romana građani vrijeme provode uz televizore gledajući strane serije poput *Dallasa*, *Sokolovog grebena*, *Marka Pola*, *Allo, Allo!*, *Mučki* i drugih.³⁵⁷ Najviše je pažnje pak pobudila američka serija *Dinastija* koja je postala omiljena među ukućanima.³⁵⁸ Njezinu su popularnost na vlastitoj koži osjetili Voljen i Marina koji su ostali zakinuti za druženje sa svojom obitelji nakon povratka iz Švicarske. Naime, s prvim zvukovima nove epizode njihovi su se najbliži smjestiti na kauč i budnim okom pratili najnovije zaplete.³⁵⁹

Unatoč velikoj gospodarskoj krizi zemlja je živjela svoje najbolje glazbene godine. Osim zvukovnih novotarija Jugoslaveni su u osamdesetima počeli posjedovati uređaje putem kojih se glazba individualnije slušala. Hrvatski je tisak 1982. pokazao zanimanje za walkman.³⁶⁰ Upravo je taj maleni uređaj Željko (Žac) dobio od oca Jurja Kipčića na poklon.³⁶¹ Unatoč tome što im je odnos zahlađen i ne žive skupa, dar poput ovoga, koji je u to vrijeme u Jugoslaviji još uvijek bio novost, liječio je nedostatak roditeljske ljubavi.³⁶² Blagodati popularne kulture priključio se i videorekorder SONY C9 Betmax koji je kupio jedan od poznanika Stanislava Ivančića.³⁶³

Jedan od najznačajnijih medijskih događaja u Zagrebu tijekom desetljeća bila je uspostava prve alternative radio stanice, Omladinskog radija, kasnije Radija 101, u proljeće 1984. godine.³⁶⁴ Iako su njegovi valovi bili lokalnog dosega, njegovim je osnivanjem hrvatsko civilno društvo dobilo nove kvalitete. Kroz glazbu osamdesetih, koja je oblikovala mlađe generacije, nerijetko se izražavao cinizam, ironija i prijezir prema uspostavljenim vrijednostima i tako degradiralo mišljenje starijih generacija koje su dijelile drugačije pogled na svijet.³⁶⁵ Nije bilo rijetko niti širenje dezinformacija koje su zaposlenici radija puštali u eter i tako plašili lokalno stanovništvo. Upravo je Dunja

³⁵⁵ Duda, Igor, "S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi Smogovci, djetinjstvo i svakodnevnica kasnog socijalizma", *Historijski zbornik*, 2, 2014., 406.

³⁵⁶ Isto, 401.

³⁵⁷ Isto, 406.

³⁵⁸ Duda, 2010., 109.

³⁵⁹ Kulenović, Goran, *Crno-bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015, sezona 4, epizoda 1.

³⁶⁰ Duda 2010., 178.

³⁶¹ Kulenović, Goran, *Crno-bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015., sezona 2, epizoda 5.

³⁶² Isto, sezona 2, epizoda 5.

³⁶³ Tribuson, 1995., 321.

³⁶⁴ Goldstein, 609.

³⁶⁵ Isto, 610.

Bertalan iz *Crno-bijelog svijeta* strahovala od zmije pobjegle iz zagrebačkog zoološkog vrta te je svoju paranoju prenosila i na svog sustanara Žungula koji joj je teškom mukom objasnio da se radi o neslanoj šali.³⁶⁶

Na kraju valja istaknuti kako je Jugoslavija 1990. u Zagrebu ugostila Euroviziju koja će ostati poznata kao jedno od posljednjih većih događanja i tako okruniti čitavu jugoslavensku popularnu kulturu koja se tijekom gotovo četiri desetljeća vrlo intenzivno razvijala.

³⁶⁶ Kulenović, Goran, *Crno-bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015, sezona 4, epizoda 4.

7. POVIJEST I FIKCIJA: KULTURA PUTOVANJA

Iako su putovanja svoju popularizaciju doživjela tridesetih godina, tek će poslijeratnom demokratizacijom doživjeti svoj procvat.³⁶⁷ Obnova zemlje koja je nastupila nakon ratnih previranja, doticala se i prometnog sektora koji je bio odskočna daska za domaća i inozemna putovanja. U povezivanje čitave FNRJ i njenih susjednih zemalja krenulo se 1947. godine izgradnjom tzv. Autoceste bratstva i jedinstva koja je uz vodeće glavne gradove, povezivala najudaljenija područja, Sloveniju i Makedoniju.³⁶⁸ Boljem prometovanju doprinijele su i gradnje pruga Brčko – Banovići, Šamac – Sarajevo, dok je izgrađena unska pruga između Bihaća i Knina povezivala Zagreb i Split te tako predstavljala veliki infrastrukturni iskorak u Hrvatskoj.³⁶⁹ Ugodnija putovanja na more omogućio je i početak izgradnje Jadranske magistrale. Ubrzo se razvila i zrakoplovna djelatnost koja je isprva prisutna tek u velikim gradovima poput Zagreba.³⁷⁰

Turizam se u Jugoslaviji u poratnom razdoblju, na sreću domaćih hedonista, također počeo sve više razvijati. Tome je pridonijela i činjenica da je savezna vlada već 1946. godine uvela plaćeni godišnji odmor u trajanju od dva tjedna.³⁷¹ Iduće godine republičke su vlasti u Hrvatskoj, kao i u drugim dijelovima Jugoslavije, započele s gradnjom odmarališta za radnike, službenike, djecu i mlade.³⁷² Određivanje slobodnog vremena zakonom, baš kao i problem poticanja na putovanje, činili su i dio hrvatske svakodnevice koja se tek privikavala na promjene.³⁷³ Kultura putovanja, koja je u to vrijeme bila na niskim granama, ovisila je nerijetko o platnim mogućnostima i socijalnom statusu. Stoga se država trudila popularizirati potražnju, potaknuti potrebu i usaditi nove životne navike.³⁷⁴

³⁶⁷ Duda, 2005., 32.

³⁶⁸ Goldstein, 434.

³⁶⁹ Isto, 434-435.

³⁷⁰ Duda, 2005., 53.

³⁷¹ Duda, Igor, „Od radnika do turista. Prava, želje, i stvarnost socijalnog turizma u jugoslavenskom socijalizmu“, *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu.*, ur., Hannes Grandits, Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 57.

³⁷² Yeomans, Rory, „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu.*, ur., Hannes Grandits, Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 89.

³⁷³ Duda, 2005, 74.

³⁷⁴ Isto, 81.

Kako bi se situacija promijenila zemlja je promijenila svoj pristup. Po uzoru na većinu europskih zemalja, u Hrvatskoj je 1953. godine osnovan Turistički savez Hrvatske.³⁷⁵ Osnivanju su prisustvovali i razne turističke organizacije poput Ferijalnog saveza Hrvatske, Centralnog turističkog biroa, zagrebačkog Putnika, Jadranske linijske plovidbe, Jugoslavenskih željeznica, Saveza sportova i dr.³⁷⁶ Popularizaciji putovanja i odmora pridonijeli su filmovi i časopisi poput *Turističkih vijesti* koji će djelovati u dolazećem razdoblju, ali pod drugim imenima i *Vikenda* koji će tek u narednim desetljećima pomagati u odabiru destinacije.³⁷⁷

Nije trebalo dugo da se počinju vidjeti rezultati. Već 1953. godine u Hrvatskoj je bilo 734 tisuće domaćih turista dok se 1948. godine brojka bila nešto veća od 500 tisuća.³⁷⁸ Dvije godine kasnije održana je izložba o turizmu i ugostiteljstvu u FNRJ kako bi se promovirale geografske plemenitosti zemlje i njezina ponuda.³⁷⁹ Individualna putovanja za veliki su broj Hrvata još uvijek bila prevelik zalogaj stoga na izlete i ljetovanja odlaze kolektivno, mnogi i prvi puta u životu.³⁸⁰

Za to je uvelike zaslužan sustav socijalnog turizma koji je omogućio milijunima jugoslavenskih građana da otputuju na godišnji odmor, a kontinentalcima da posjete Jadran i njegove obalu.³⁸¹ On se poticao uz obrazloženje da svatko u zemlji ima pravo na odmor za razliku od bivšeg buržoaskoga sustava kada je ta privilegija bila namijenjena isključivo bogatima.³⁸² Njegove su zakonske uredbe direktno utjecale na odaziv domaćih turista i smještajne kapacitete radničkih odmarališta od kojih je većina, točnije 86,6 posto ležajeva, bila upravo u Hrvatskoj.³⁸³ Popis hrvatskih ljetovališta među kojima su zvučniji bili Crikvenica, Opatija, Rovinj, Dubrovnik, Biograd, Mali Lošinj, uključivao je stotine hotela, vila, pansiona i tridesetak sindikalnih odmarališta.³⁸⁴ Ipak, treba istaknuti kako je već u pedesetima socijalni turizam pokazao svoje slabosti zbog manjka smještaja, slabog upravljanja, malobrojnih usluga i nedostataka

³⁷⁵ Isto, 83.

³⁷⁶ Isto, 83.

³⁷⁷ Isto, 88.

³⁷⁸ Isto, 82.

³⁷⁹ Isto, 84.

³⁸⁰ Isto, 92.

³⁸¹ Isto, 109.

³⁸² Vukonić, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, 2005., 135.

³⁸³ Duda, 2013., 63.

³⁸⁴ Isto, 112.

potrepština.³⁸⁵ S druge pak strane, orijentiranjem na isključivo takvu vrstu turizma prisutniji je izostanak zapadnoeuropskih odnosno stranih turista.³⁸⁶

Liberalizacija Jugoslavije, koja se sve više provodila, omogućila je i slobodnija putovanja iz zemlje u zemlju. Već početkom pedesetih zemlja traži način kako bi obnovila veze sa stranim putničkim agencijama.³⁸⁷ Povezivanje sa svijetom nastavilo se otvaranjem granice prema susjednim zemljama, Austriji i Italiji do polovice desetljeća.³⁸⁸ Vezama sa inozemstvom pogodovala su i ulaganja u zračne luke među kojima je prednjačio zagrebački Pleso na kojem su promjene vidljive već krajem pedesetih godina.³⁸⁹ Otvaranje prema svijetu dovelo je do toga da je zemlja za 1957. godinu odlučila ukinuti vize, a isti je primjer slijedila i sljedeće godine.³⁹⁰ Tog se sjećao i Siniša Aničić koji je poznao ljude koji su u to vrijeme posjedovali osobne putovnice i putovali po zapadnoeuropskim zemljama. Za razliku od njegove ushićenosti mogućnošću putovanja, njegov je ujak Emil negodovao smatrajući da tu mogućnosti imaju samo rijetki sretnici, odnosno pripadnici Udbe.³⁹¹

Na početku šezdesetih se trend rasta nastavio. Nastavio se i razvoj prometne infrastrukture koji je pratio sve veći broj domaćih turista. Godine 1961. pojavljuju se K-15 iskaznice koje omogućuju popust građanima na odmoru, u zračnom prometu 50 posto i 75 posto za drugim prijevoznim sredstvima.³⁹² Ipak, treba istaknuti kako su inozemna putovanja i odmori i dalje tretirani kao praksa stranih turista.

Rad na Jadranskoj magistrali nastavio se tih godina te je ona dovršena sredinom desetljeća.³⁹³ Putovanje osobnim automobilima i tračnicama od Zagreba do Splita postalo je brže i ugodnije. Modernizacija vlakova spojila je kontinent i primorje, nove trajektne linije Jadrolinije unaprijedile su putovanje morskim putem dok su novi aerodromi u Splitu, Zadru, Puli i Dubrovniku omogućavali brze dolaske.³⁹⁴

³⁸⁵ Grandits, Taylor, „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu.*, ur. Hannes Grandits, Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 32.

³⁸⁶ Vukonić, 142.

³⁸⁷ Grandits, Taylor, 2013., 30.

³⁸⁸ Goldstein, 509.

³⁸⁹ Duda, 2005., 53.

³⁹⁰ Bilandžić, 389.

³⁹¹ Tribuson, 2002., 10.

³⁹² Duda, 2005., 116.

³⁹³ Isto, 2005., 53.

³⁹⁴ Isto, 53.

Socijalni turizam nije kod svih izazvao željenu pažnju. Tako je velika grupa Varteksovih radnika već krajem pedesetih odlučila ne otići u predviđeno tvorničko odmaralište na otoku Rabu.³⁹⁵ Porast životnog standarda pojedini su građani iskoristili za kupnju dok su pojedinci sve više težili individualnosti putovanja i tako gajili animozitet prema kolektivnom.³⁹⁶ Bilo je i onih koji si nisu mogli priuštiti odmor na moru ili skupocjenim hotelima stoga su slobodno vrijeme provodili u vlastitim ili iznajmljenim vikendicama koje su u to vrijeme postajale sve poželjniji bijeg od stvarnosti.³⁹⁷ Njih je pomno opisao i Siniša Aničić rekavši: „Negdje pred maturu kad su već cvali divlji kesteni i bazga, a svibanj bio topliji no što je to uobičajeno, Zumzo je došao s fantastičnom vijesti koju mu je ujak, neosporno najškrtiji čovjek u gradu, dao ključeve svoje vikendice na Šoderici, pedesetak kilometara udaljenoj šljunčari na kojoj je izniknulo vikendaško naselje, jedan od ranih, stidljivih znakova potrošačkog društva.“³⁹⁸ Upravo je tijekom jednog od takvih vikenda, nekoliko godina kasnije, Siniša imao romansu sa svojom dugogodišnjom simpatijom Hanom Šolc i tako ostvario svoja dječaka maštanja.³⁹⁹

Premda se zemlja sve više otvarala, brojnim je građanima prostor van Jugoslavije djelovao nepoznato i dijelom mistično. Ipak, odlazak u svijet njenim je građanima postao dostupniji sredinom šezdesetih kada se broj prelaska granice naglo povećava. Tomu svjedoči podatak da je na zagrebačkom području 1964. godine izdano blizu pedeset tisuća putovnica dok se ta brojka u samo dvije godine povećala za 323 posto.⁴⁰⁰ Dotad egzotično inozemstvo, kako su ga doživljavali Stanislav Ivančić i njegova razredna družina, postalo je realnost. Školski uspjeh bio je u potpunosti zasjenjen desetodnevnih maturalnih putovanjem vlakom u Italiju uz kolektivne putovnice i ograničeni džeparac.⁴⁰¹ Krajem šezdesetih se broj hrvatskih putnika brojao u milijunima. Potpuno ukidanje viza 1967., kao Međunarodne godine turizma, svakako je utjecalo na porast. Trend se iz godine u godinu nastavljao pa je tako 1968. ta je brojka premašivala 21 milijun domaćih turista.⁴⁰² Noćenja u Hrvatskoj činila su 44,7

³⁹⁵ Isto, 86.

³⁹⁶ Taylor, Karin, „Moja vikendica. Kuće za odmor kao idila i investicija“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 187.

³⁹⁷ Isto, 187.

³⁹⁸ Tribuson, 2002., 243.

³⁹⁹ Tribuson, Snježana, *Ne dao Bog većeg zla*, Maxima film, Zagreb, 2003., epizoda 5.

⁴⁰⁰ Goldstein, 509.

⁴⁰¹ Tribuson, 1995., 119.

⁴⁰² Duda, 2005., 110.

posto od ukupnog.⁴⁰³ Rast životnog standarda, posjedovanje automobila i puniji novčanici doprinijeli su toj statistici.⁴⁰⁴ Uz porast cestovnog prometa sve je više putnika i u zračnom prometu koji se približio broju od milijun.⁴⁰⁵ I časopis *Vikend* koji se u to vrijeme počeo promicati u glavnog oglašivača za putovanja, mamio je sve više ljudi na odmore.⁴⁰⁶ Zavidan su udio u tome imale hrvatske destinacije. Osim izleta u najljepše dijelove hrvatskih pokrajina, promovirani su izleti u Muzej AVNOJ-a u Jajcu, posjeta Sutjesci i Titovim Užicama, mjestima NOB-ove ostavštine.⁴⁰⁷ Na stranicama časopisa predstavljeni su i inozemni vodiči koji su Jugoslavene mamili u europske gradove poput Venecije, Trsta, Graza, Budimpešte, Praga i Varšave.⁴⁰⁸

U to se vrijeme boravkom o stranoj zemlji iz društva Stanislava Ivančića mogao pohvaliti tek avanturist Delon koji je već počeo obilaziti inozemstvo. Nije mu bilo strano tući se na stuttgartskim ulicama i slati telegrame iz gradova poput Amsterdama.⁴⁰⁹ I sam bi Stanislav nerijetko negodovao jer njegov prijatelj ne želi pričati o svojim anegdotama s egzotičnih putovanja dok lokalni dosadnjakovići prepričavaju svoje kratke izlete u Veronu i Klagenfurt.⁴¹⁰

Na početku sedamdesetih zabilježen je podatak koji govori da je 1,6 milijuna domaćih turista ostvarilo 5, 7 milijuna noćenja.⁴¹¹ U tome svoje prste velikim dijelom ima i ulaganje u prometnu infrastrukturu. Cestovni je promet zauzimao prvo mjesto bilježivši već tada 135, 5 milijuna putnika.⁴¹² Početkom desetljeća otvoren je i prvi odsječak autoceste u Hrvatskoj koji vodi prema Zagrebu, izgrađena autocesta Zagreb-Karlovac te cestovna relacija koja povezuje Zagreb, Split i Rijeku.⁴¹³ Nakon građevinskih procvata, koje je ostvarila šezdesetih, Hrvatska 1970. nudi gotovo pola milijuna ležaja, od čega većinu u primorskim destinacijama.⁴¹⁴

⁴⁰³ Isto, 110.

⁴⁰⁴ Isto, 97.

⁴⁰⁵ Duda, Igor, „Kamo na vikend? Slobodno vrijeme sretnih potrošača, odmornih radnika i građana,“ *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 330.

⁴⁰⁶ Isto, 313.

⁴⁰⁷ Duda 2005., 100.

⁴⁰⁸ Duda, 2013., 333.

⁴⁰⁹ Tribuson, 1995., 168.

⁴¹⁰ Isto, 168.

⁴¹¹ Goldstein, 512.

⁴¹² Isto, 337.

⁴¹³ Goldstein, 581.

⁴¹⁴ Duda, 2010., 306.

I vikend putovanja, koja su uzrokovala nicanje sve većeg broja vikendica diljem zemlje, sve su popularnija. One su sedamdesetih postale teme u člancima dnevnih novina koji su promovirali njihovu gradnju, kupnju te konzumiranje.⁴¹⁵ Sve veće zadovoljstvo počeli su predstavljati i odlasci u ribolov, posjete obitelji, odlazak na skijanje, plivanje, zatim odlazak u restorane i gostionice, samo su neke od aktivnosti koje je jugoslavenski građanin sve češće provodio.⁴¹⁶

Građani su tih godina pratili živote javnih osoba koje su i same ljetovale na poznatim jadranskim koordinatama. Kroz izloge knjižara ljeti su dopirali turistički vodiči poput *Vodiča Jadrana*, *Jadranska obala i otoci*, *Karta Jadrana*, *Auto-atlas Jugoslavije i Evrope*, koji su građane mamili na putovanja.⁴¹⁷ Brojni su domaći turisti do svojih jadranskih ljetovališta stizali JAT-ovim avionima, iz zračnih luka u unutrašnjosti do gradova poput Pule, Rijeke, Zadra, Splita, Dubrovnika te crnogorskog Tivta.⁴¹⁸ Nudeći razne pogodnosti u svojim programima, agencije su omogućavale građanima da za relativno malen novac oputuju na „avio-vikend“ iz Zagreba i Beograda na Jadran ili obrnuto.⁴¹⁹ Kako nisu svi imali mogućnosti putovanja jugoslavenski su časopisi svojim čitateljima dijelili vikend kuće, nagrađivali ljetovanjima u luksuznim jadranskim hotelima i krstarenjima te raznim drugim iznenađenjima.⁴²⁰

Izuzev putovanja domaćim zrakom sve su istaknutija inozemna koja počinju prelaziti europske razmjere. Upravo se JAT sredinom sedamdesetih mogao pohvaliti putovanjima drugim kontinentima, oceanima i vrlo poznatim svjetskim atrakcijama. Usprkos pojavi konkurencije, odnosno Adria Airwaysa u Ljubljani, tvrtka i dalje zadržava primat u zrakoplovnim vodama.⁴²¹ Reklamirajući svoje usluge vodeća je aviokompanija nudila letove u Libiju, Indiju, Tajland i Japan te velike gradove poput San Francisca, Honolulua i New Yorka.⁴²² Blagodati interkontinentalnih putovanja, baš kao i europskih nešto ranije, okusio je Delon koji je svojoj zabrinutoj majci poslao razglednicu iz dalekog Nepala dok je njegova djevojka Irena na adresu primila fotografiju iz indijskog Balrampura.⁴²³

⁴¹⁵ Taylor, 2013., 202.

⁴¹⁶ Duda, „Kamo na vikend?“, 2013., 323.

⁴¹⁷ Duda, 2010., 332.

⁴¹⁸ Isto, 336.

⁴¹⁹ Isto, 336.

⁴²⁰ Isto, 361.

⁴²¹ Isto, 337.

⁴²² Isto, 374.

⁴²³ Tribuson, 1995., 194.

U to su vrijeme domaće putničke agencije poput Dalmacijaturista počele nuditi putovanja u Portugal, Grčku, Italiju, Tunis i brojne druge destinacije dok je Kvarner-express omogućio upoznavanje ljepota Skandinavije i najromantičnijih dijelova europskog kontinenta.⁴²⁴ Generalturist je dvotjednim putovanjem Sovjetskim Savezom omogućavao građanima da posjete najudaljenije točke socijalizma, točnije Sibir.⁴²⁵ Agencije su osim atraktivnih destinacija nudile i obročna putovanja koja su jugoslavenskim građanima olakšala otplatu i tako im omogućila da ispune svoje avanturističke želje. Poticajna injekciju trebao je predstavljati i regres koji je u Hrvatskoj iznosio između 30 i 60 posto plaće i tako barem djelomično pokriti ukupne troškove odmora.⁴²⁶

Rast životnog standarda u sedamdesetima doveo je i do rasta broj domaćih putnika. Sve je više osobnih automobila, autobusa, vlakova, prometnica, željezničkih pruga i atraktivnih destinacija na koje je moguće otići zračnim prijevozom. To ne čudi s obzirom da je 1977. godine čak 6 milijuna Jugoslavena imalo putovnicu.⁴²⁷ Ipak, valja naglasiti kako su veliki postotak u putovanjima zauzimali zaposleni, osobe s većim prihodima, visoko obrazovani i stanovnici urbanijih područjima među kojima su prednjačili Slovenci.⁴²⁸ Toj je skupini ljudi pripadao i Juraj Kipčić koji je kao situiran i poslovan čovjek odveo svoju drugu suprugu Jagodu u inozemstvo. Kako se ona s time izrazito ponosila, iskoristila je priliku i pomalo likujući, tijekom večere na Silvestrovo spomenula gostima kako se par lijepo proveo u Švicarskoj.⁴²⁹

Sve do kraja sedamdesetih rastao je broj domaćih putnika na graničnim prijelazima i tako dosegao brojku od 21,9 milijuna putnika.⁴³⁰ Najveći dio prijelaza odnosio se na cestovni promet dok su željeznica i zračni promet brojali oko milijun.⁴³¹ Jugoslavenski su građani najviše prelazili u sebi zemljopisno bliske države poput Italije, Austrije i Mađarske koje su osim geografskih i turističkih pogodnosti nerijetko tretirane kao jednodnevni izleti u trgovačke oaze.⁴³²

⁴²⁴ Duda, 2010., 380.

⁴²⁵ Isto, 380.

⁴²⁶ Isto, 364.

⁴²⁷ Isto, 378.

⁴²⁸ Isto, 377.

⁴²⁹ Kulenović, Goran, *Crno-bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015., Sezona 1, epizoda 1.

⁴³⁰ Duda, 2010. 376.

⁴³¹ Isto, 376.

⁴³² Isto, 377.

U tom je razdoblju je slabija i popularnost radničkih odmarališta. Kako je već 1966. godine komercijalni turizam dobio bitku sa socijalnim ne treba čuditi činjenica da je postotak noćenja u takvim odmaralištima iznosio tek između 20 i 30 posto od ukupnoga broja.⁴³³ Unatoč raznim europskim ponudama u časopisima i bombastičnim naslovima koji građane pozivaju na skijanje u Austriju, Italiju, Bugarsku i Francusku i razgled arhitektonskih ljepota, brojni su Jugoslaveni i dalje Jadran te ljeto smatrali najboljom i najjeftinijom opcijom. Tako je svaki drugi do treći jugoslavenski turist običavao otići na jednotjedno ili dvotjedno ljetno putovanje na domaću obalu kod rođaka ili u iznajmljen privatni smještaj.⁴³⁴

Premda su osamdesete obilježene krizom, putnički sektor i dalje napreduje. Primjerice, JAT je već neko vrijeme imao interkontinentalne letove te je tih godina na kartu svojih konačnih odredišta upisao Egipat, Kinu i Indiju.⁴³⁵ U njegovoj marketingu zaposlila se Jagoda Kipčić koja je selidbom u Beograd gdje je sjedište, aviokompanije, zahvaljujući svojoj staroj ljubavi Simkeu, koji je i sam bio važan djelatnik u JAT-u.⁴³⁶

Veća mogućnost putovanja omogućila je da Jugoslaveni mogu obići gotovo svaku zemlju na svijetu. Osim jadranske obale i bliskih zemalja domaći su turisti sada već naveliko upoznawali i druge kontinente. Tomu se osamdesetih pridonijela i oglašavanja inozemnih zrakoplovnih agencija poput British Airwaysa, SAS-a, Lufthanse, Swissaira i PanAm-a koje nisu imale turističke aranžmane ali su oglašavanje u tisku⁴³⁷ Upravo je o PanAm-u sjetno govorio Stanislav Ivančić. Naime, njegove se prijatelj iz djetinjstva, Milan Grabar, tim zrakoplovom uputio do sigurne američke destinacije kako bi promijenio svoju svakodnevicu i tako pobjegao iz kolotečine kojoj je sve više robovao.⁴³⁸ Krajem desetljeća putovnicu je upotrijebilo 34 posto jugoslavenskih građana dok su punoljetni hrvatski građani istu koristili u 41 posto slučajeva.⁴³⁹ Anketa provedena 1986. godine pokazala je kako su dvije trećine hrvatskih građana barem jednom u životu napustile Jugoslaviju što svjedoči o osviještenosti o putovanjima.⁴⁴⁰

⁴³³ Duda, „Od radnika do turista“, 2013., 76.

⁴³⁴ Isto, 76.

⁴³⁵ Duda, 2010, 383.

⁴³⁶ Kulenović, Goran, *Crno-bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015., sezona 2, epizoda 12.

⁴³⁷ Duda, 2010., 383.

⁴³⁸ Tribuson, 1995., 16.

⁴³⁹ Duda, 2010., 378.

⁴⁴⁰ Isto, 377.

Krizu su ipak brojni jugoslavenski građani osjetili. Uzlazna putanja u životnom je standardu osamdesetih stagnirala. Cijene u putničkim agencijama mnogima su postale previsoke. Sredinom desetljeća 35 posto ispitanika smatralo su odlazak na odmor luksuzom.⁴⁴¹ S druge pak strane, sve učestalija kultura putovanja polovicu su je ispitanika nagnala da odmor počnu smatrati normalnim dijelom života. Takav stav i napredak jugoslavenski su, a sam time i hrvatski turizam, doveli do njegova vrhunca. Godine 1988. u Hrvatskoj se broj ležajeva radničkih odmarališta povećao na 80.335, a njihov udio u ostvarenim domaćim noćenjima bio je 24 posto.⁴⁴² Premda je velika većina Jugoslavena uspjela upoznati svoju zemlju, mnogima se ta prilika tek otvarala. Stoga ne čudi podatak da je unatoč sve bogatijoj ponudi i otvorenim granicama, tijekom osamdesetih Jadran i dalje bio najtraženije odredište.⁴⁴³

⁴⁴¹ Isto, 359.

⁴⁴² Isto, 371.

ZAKLJUČAK

Pisanje o povijesnim događajima i njihova ekranizacija postali su svakodnevna pojava. Sve su učestalija oba načina obrade povijesti. Stoga nerijetko pojedini događaji imaju svoju pisanu i televizijsku legitimaciju. Upravo se tako popularizira prošlost koju mnogi u njenom izvornom odnosno znanstvenom obliku rijetko odlučuju konzumirati. Čini se da neposrednošću i banalizacijom ozbiljnih događanja autori romana i serija privlače široke mase i konstantno šire svoju publiku.

Ipak, pojedini bi se povjesničari složili kako takve izvore treba promatrati s velikom dozom rezerve dok bi se oni još kritičniji usudili reći kako te uratke ne treba shvaćati ozbiljno. Razloge treba tražiti u činjenici da pisci i redatelji ne mogu pobjeći od vlastite subjektivnosti. Njihov pogled na prošlost velikim je dijelom uvjetovan raznim utjecajima na njihovo mišljenje stoga nije moguće postići potpunu racionalnost.

Premda je u svim izvorima riječ o povijesnoj fikciji i među njima postoje određene razlike. Romani Gorana Tribusona *Ne dao Bog većeg zla* i *Povijest pornografije* autobiografskog su karaktera dok Kulenovićev *Crno-bijeli svijet* ne posjeduje u tolikoj mjeri takve elemente. Književnik je i sam sudionik vremena o komu detaljno piše za razliku od redatelja serije koji je snimanjem nastojao proživjeti i okusiti čari osamdesetih u kojima je još uvijek bio vrlo mlad.

Unatoč pojedinim razlikama romani i serije obrađeni u ovom diplomskom radu posjeduju i brojne zajedničke karakteristike stoga je bilo moguće iscrpnije i vjerodostojnije provesti istraživanje. Kroz više uzoraka oblikovala se cjelovita slika o pogledu neznanstvenih izvora na razdoblje hrvatskog socijalizma i njegove svakodnevice. Valja istaknuti kako su vještim kombiniranjem povijesnih događaja i izmišljenih radnji svi izvori zadovoljili svoje zadaće i tako postali svojevrsni predstavnici povijesti.

Međutim, svi obrađeni izvori pokazuju nedostatke na koje kao povjesničari trebamo obratiti pažnju. Tribusonovi romani na humorističan, ironičan, tragikomičan i zabavan način govore o bjelovarskoj svakodnevici od sredine pedesetih do osamdesetih godina prošloga stoljeća. Istu povijesnu vedrinu i atmosferu možemo doživjeti gledajući seriju *Ne dao Bog većeg zla* Snježane Tribuson koja se osim po uprizorenju na televizijskom ekranu, ne razlikuje od istoimenog romana. Nadalje,

tematika *Crno-bijelog svijeta* razlikuje se od ostalih serija i romana jer se njezina radnja odvija u kasnom socijalizmu kada su glavnu riječ vodile glazbe i bitno drugačije društveno-političke okolnosti. Unatoč vremenskom odmaku i *Crno-bijeli svijet* odiše humorom, cinizmom i simpatijom prema tadašnjim sporednijim događanjima na koje je stavljen naglasak dok vitalna i presudna služe kao spona među radnjom i epizodama.

Ovaj se diplomski rad ciljano bavio vezama između povijesne fikcije i historiografije. Glavna je zadaća bila prikazati kako u nepovijesnim izvorima možemo pronaći povijesne doživljaje vezane uz hrvatsku svakodnevicu u socijalizmu te ih iskoristi kao sredstvo tumačenja povijesti. Isto tako, usporedbom znanstvene literature i izvora, te njihovim međusobnim ispreplitanjem, izgradili smo mozaik koji nam pobliže opisuje svakodnevni socijalistički kontekst. Također, izvore je bilo potrebno podvrgnuti dubokoj analizi jer se do autorovih dojmova i oživljavanja tadašnje atmosfere dolazilo kroz dijaloge i situacije koje su se odvijale u pozadini glavne radnje.

Na kraju možemo zaključiti kako nam televizijske serije i romani mogu poslužiti kao pasivni informator o povijesti koji trebamo promatrati s dozom intelektualnog skepticizma. Sve upućuje na to da će i bliska budućnost iznjedriti nove pisane i televizijske interpretacije istaknutih povijesnih događanja i tako dodatno popularizirati ovu znanost. Posebice kad je riječ o socijalizmu o komu izuzev nekoliko serija nema puno televizijskih uradaka. Veća sredstva omogućit će pomnija i detaljnija istraživanja što će zasigurno povećati kvalitetu sadržaja i samim time biti će lakše i objektivnije govoriti o povijesti. Što se pak povjesničara tiče, njihov interes za ovakvu vrstu tumačenja povijesti iz godine u godinu raste i čini se da će suradnja znanosti i fikcije biti sve istaknutija.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Književnost

1. Tribuson, Goran, *Povijest Pornografije*, Znanje d.d, Zagreb, 1995.
2. Tribuson, Goran, *Ne dao Bog većeg zla*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2002.

Televizija

1. Kulenović, Goran, *Crno – bijeli svijet*, Interfilm, Zagreb, 2015.
2. Tribuson, Snježana, *Ne dao bog većeg zla*, Maxima film, Zagreb, 2003.

Internet

1. „Goran Kulenović: Naši gledatelji nisu oni koji prate sapunice niti osobito prate televiziju“, Monitor.hr, 2019., <https://www.monitor.hr/goran-kulenovic-nasi-gledatelji-nisu-oni-koji-prate-sapunice-niti-osobito-prate-televiziju/>, 12.1.2021.
2. „Subotom ujutro“, HRT, 2015., <https://www.youtube.com/watch?v=m1FRYw61G4w>, 12.1.2021.
3. „Svaki dan dobar dan“, HRT, 2015., <https://www.youtube.com/watch?v=VBJYKUArkqc>, 12.1.2021.
4. *MaXima film: Ne dao Bog većeg zla*, <http://maxima-film.hr/ne-dao-bog-veceg-zla-2/>, 11.1.2021.

Literatura

1. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.,
2. Bošković, Ivan, „Nostalgija kao obilježje Tribusonova autobiografizma“, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, 2013., 131-151.
3. Buhin, Anita, „Jugoslavenska popularna kultura između zabave i ideologije“, *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2017, 184-204.
4. Buhin, Anita, „Opatijski festival i razvoj zabavne glazbe u Jugoslaviji (1958. – 1962.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2016. , 139-159.

5. Car, Viktorija, „Televizija u novomedijskom okruženju“, *Medijske studije*, 1-2, 2010., 91-103.
6. Doknić, Branka, *Kulturna politika Jugoslavije 1946 – 1963*, Službeni glasnik, Beograd, 2013.
7. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
8. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.,
9. Duda, Igor, „Svakodnevnica pedesetih: od nestašica do privrednog čuda“, *Način u jeziku/Književnost i kultura pedesetih. Zbornik radova 36. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Bagić, Zagreb, 2008., 69-85.
10. Duda, Igor, „Potrošači kao nositelji socijalizma. Zaštita potrošača u sustavu društvenog samoupravljanja i društvenog rada“, *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenkog socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2017., 245-273.
11. Duda, Igor, „Konzumerizmom do komunizma? Potrošačka kultura u Hrvatskoj od 1950-ih do 1980-ih“, *Potrošačka kultura i konzumerizam*, ur. Snježana Čolić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2013., 83-105.
12. Duda, Igor, „S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi Smogovci, djetinjstvo i svakodnevnica kasnog socijalizma“, *Historijski zbornik*, 2, 2014., 401-418.
13. Duda, Igor, „Kamo na vikend? Slobodno vrijeme sretnih potrošača, odmornih radnika i građana“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 313-342.
14. Duda, Igor, „Od radnika do turista. Prava, želje, i stvarnost socijalnog turizma u jugoslavenkom socijalizmu“, *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits, Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 55-87.
15. Dukovski, Darko, *Ozrcaljena povijest. Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljanja*, Leykam international d.o.o., Zagreb, 2012.,
16. Enciklopedija Jugoslavije II. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1990.,
17. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918 – 2018*, EPH Liber, Zagreb, 2008.,
18. Grandits, Hannes, Karin Taylor, „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, *Sunčana strana Jugoslavije: Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits, Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 23-51.

19. Horvat, Branko, *Jugoslavenska privreda 1965 – 1983. Prognoze i kritike*. Cankarjeva založba, Ljubljana – Zagreb, 1984.,
20. Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.,
21. Janjetović, Zoran, *Od internacionalne do komercijale – Popularna kultura u Jugoslaviji 1945 – 1991.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.,
22. Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2013.,
23. Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012.,
24. Kolanović, Maša, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...: Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.,
25. Kolečnik, Ljiljana, „Konfliktne vizije moderniteta i poslijeratna moderna umjetnost“, *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura i politika 1950. – 1974.*, ur. Ljiljana Kolečnik, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2012., 127-208.
26. Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1989.
27. La Capra, Dominic, „Povijest i roman“, *Studentski časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju K.*, 2, 2003., 63-82.
28. Lederer, Ana, „Bez nostalgije, molim“, *Ne dao bog većeg zla*, Goran Tribuson, Mozaik knjiga, Zagreb, 2002.
29. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918. -1991.)*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.
30. Mihelj, Sabina, Simon Huxtable, „The challenge of flow: state socialist television between revolutionary time and everyday time“, *Media, Culture & Society*, 38, 2016., 332-348.
31. Mihaljević, Josip, „Liberalizacija i razvoj medija u komunističkoj Hrvatskoj 1960 -ih i na početku 1970-ih“, *Društvena istraživanja*, Zagreb, 2, 2015., 239-258.
32. Mirković, Igor, *Sretno dijete*, Fraktura, Zagreb, 2004.,
33. Musa, Šimun, „Ivo Andrić. U povodu 50. obljetnice dodjele Nobelove nagrade“, *Croatica et Slavica Iadertina*, 7, 2011., 173-179.
34. Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.,
35. Petković, Ranko, „Spoljna politika Jugoslavije i njeno mesto u pokretu nesvrstanosti“, *Politička misao*, 4, 1983., 29-37.
36. Pilić, Šime, „In memoriam: Stipe Šuvar (1936. – 2004.)“, *Revija za sociologiju*, 3-4, 2005., 225-229.

37. Prosperov, Novak, Slobodan, *Povijest hrvatske književnosti. Suvremena književna republika. Svezak IV.*, Marjan tisak, Split, 2004.,
38. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga d.d, Zagreb, 2006.,
39. Ramet, Sabrina P., *Tri Jugoslavije: izgradnja države i legitimacije 1918.-2005.*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.,
40. Saftich, Dario, „Povijest kao književnost“, *Metodički obzori*, 5, 2008., 105-119.
41. Sirotković, Jakov, *Ekonomska politika Jugoslavije od 1945. do 1988. Ciljevi i rezultati*, Radovi zavoda za ekonomska istraživanja, Zagreb, 1988.,
42. Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslavije – od prosperiteta do krize-*, Narodne novine, Zagreb, 1990.,
43. Sirotković, Jakov, *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1996.,
44. Šarić, Tatjana, „Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu NRH, 1945-1952.“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1, 2010., 387-423.
45. Škarica, Siniša, *Kad je rock bio mlad. Priča sa istočne strane (1956 – 1970.)*, VBZ, Zagreb, 2005.,
46. Škarica, Siniša, *Tvornica glazbe. Priče iz Dubrave.*, Croatia Records d.d., Zagreb, 2017.
47. Škrabalo, Ivan, *Hrvatska filmska povijest. Ukratko (1896.-2006.)*, VBZ, Zagreb, 2008.
48. Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službenik glasnik, Beograd, 2012.,
49. Vukonić, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, 2005.,
50. Taylor, Karin, „Moja vikendica. Kuće za odmor kao idila i investicija“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 187-223.
51. Zekić, Jasenko, „Univerzijada 87. – drugi ilirski preporod“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 2007., 299-318.
52. Yeomans, Rory, „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits, Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 89-123.

SAŽETAK

Usporedba prikaza hrvatskog društva u socijalizmu u povijesnoj literaturi i povijesnoj fikciji, u književnim i televizijskim izvorima, glavni je cilj ovoga diplomskoga rada. Koristeći dva romana *Ne dao bog većeg zla* i *Povijest pornografije* te dvije televizijske serije *Ne dao Bog većeg zla* i *Crno-bijeli svijet* u radu se nastoji istražiti život i svakodnevica u socijalističkoj Hrvatskoj i Jugoslaviji. Iščitavanjem i gledanjem izvora provedena je analiza kako bi se pronađene povijesne činjenice povezale sa znanstvenom literaturom. Diplomski rad na samome početku kroz odabrana poglavlja donosi opću sliku politike, ekonomije i kulture hrvatskog i jugoslavenkog socijalizma. Središnji dio rada odnosi se na interpretaciju izvora u kontekstu odabranih područja hrvatske socijalističke stvarnosti. Tako koristeći fikcijske oblike doznajemo njihov odnos prema područjima poput potrošačke kulture, popularne kulture i kulture putovanja. Bogati fikcionalni izvori omogućili su uvid u povijest hrvatskog socijalizma i tako potvrdili sve što nam donose historiografija i humanističke znanosti. Njihovim je korištenjem stvorena sinteza između fikcije i znanstvene literature.

Ključne riječi: socijalizam, povijest svakodnevnice, književnost, televizija, Hrvatska, Jugoslavija

ABSTRACT

Croatian Society in Socialism between Fiction and Historiography

This master theses aims to analyse the Croatian society in socialist Yugoslavia by comparing its portrayals in several historical literary and fictional sources, namely novels and TV series. Using two novels, *Ne bog većeg zla* and *Povijest pornografije*, as well as two television series, *Ne dao bog većeg zla* and *Crno-bijeli svijet*, the thesis seeks to explore the everyday life in socialist Croatia and Yugoslavia. Following a close reading of the mentioned sources, all of the historical facts found within them were related to academic literature. The opening chapters paint a general picture of the politics, economy and culture in socialist Croatia and Yugoslavia. The central part of the thesis refers to the interpretation of the sources in the context of the selected areas of Croatian socialist reality. Thus, using fictional forms, we discover their relationship with consumer culture, popular culture and travel culture. Rich fictional sources have provided an insight into the history of Croatian socialism, coinciding with everything previously analysed by historiography and humanities. Their use created a synthesis between fictional works and scholarly literature.

Keywords: socialism, history of everyday life, literature, television, Croatia, Yugoslavia